

Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα  
μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των  
αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών

ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΑΥΤΟ ΘΑ ΑΣΧΟΛΗΘΟΥΜΕ με όψεις του αρματολικού ανταγωνισμού στο Ραδοβίτσι, μια ορεινή μεθοριακή επαρχία της Άρτας, στα μέσα του 19ου αιώνα και λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, θα διερευνήσουμε τις σχέσεις και τα δίκτυα που εγαθιδρύνονται ανάμεσα σε καπετάνιους του Ραδοβιτσίου, έλληνες αξιωματικούς και ληστές που δρουν και στις δυο πλευρές των συνόρων.

Οι ένοπλοι, στους οποίους θα αναφερθούμε, συστήνουν σχέσεις αμοιβαιότητας και οργανώνουν δίκτυα επικοινωνίας σε μια ορεινή και δύσβατη περιοχή, στην οποία περιλαμβάνονται το Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα, τα Άγραφα, ο Βάλτος. Πρόκειται για περιοχές που έως την εγαθίδρυση του ελληνικού κράτους συνιστούν μια «αρματολική περιφέρεια», μια «ενιαία ζώνη» στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται οι σχέσεις των ένοπλων και συγκροτούνται τα αρματολικά δίκτυα. Με τη χάραξη των συνόρων, όμως, η περιοχή αυτή κόβεται «ξαφνικά» στα δυο: έτσι, τίθενται φραγμοί στις ανταλλαγές και την επικοινωνία των ένοπλων και ενεργοποιούνται μηχανισμοί ανάκτησης της προεπαναστατικής ισορροπίας στα αρματολίκια της περιοχής. Έτσι, οι καπετάνιοι των περιοχών αυτών θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουν τις κοινωνικές τους στρατηγικές, καθώς και τις πρακτικές που διεξέρχονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

Σε σχέση με τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου, που εδώ θα μας απασχολήσουν, θα διαπιστώσουμε ότι συγκροτούν δίκτυα επικοινωνίας και συντονίζουν τη δράση τους με ληστές που δρουν ένθεν και εκείθεν των συνόρων, καθώς και με αξιωματικούς του ελληνικού στρατού που είναι επιφορτισμένοι με τη φρούρηση των συνόρων. Θα δούμε, επίσης, ότι χρησιμοποιούν τις μεθοριακές ελληνικές επαρχίες ως καταφύγιο για να αντιμετωπίσουν την καταδίωξή τους από τις οθωμανικές αρχές. Ολόκληρη η μεθόριος μετατρέπεται, έτσι, σε ορμητήρια επιδρομών στο οθωμανικό, με στόχο την υπονόμευση των τοπικών αρματολών και τη διαπραγμάτευση με την οθωμανική εξουσία του διορισμού τους στα αρματολίκια. Πρόκειται, ασφαλώς, για πολιτικές πρακτικές και πολεμικές τεχνικές που μας παραπέμπουν σε αντίστοιχες της προεπαναστατικής περιόδου (π.χ. αρματολικά δίκτυα, άσυλο στα Επτάνησα), αποτελούν, δηλαδή, προσαρμογή στη συγκυρία (της εγκαθίδρυσης εθνικών συνόρων) ενός συστήματος δράσης που εγγράφεται στην αρματολική παράδοση.<sup>1</sup>

Το σημείωμα αυτό χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη, παρουσιάζοντας την πορεία της οικογένειας των Μπακολαίων, αρματολών Ραδοβιτσίου, από τις αρχές του αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1840, θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε τις κοινωνικο-πολιτικές στρατηγικές τους στο πλαίσιο του αρματολισμού, καθώς και τις συνθήκες στις οποίες επινοούνται προσαρμογές των στρατηγικών αυτών στη συγκυρία. Στη συνέχεια, εξετάζοντας τους όρους του αρματολικού ανταγωνισμού στην περίοδο 1849-1852 θα διατυπώσουμε κάποιες προτάσεις που αφορούν στο πώς οι καπετάνιοι της περιοχής προσαρμόζουν στη νέα πραγματικότητα των εθνικών συνόρων πρακτικές που μετέρχονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

1. Για το πέρασμα των συνόρων από ομάδες ένοπλων που καταδιώκονται είτε από την οθωμανική είτε από την ελληνική εξουσία, βλ., ενδεικτικά, Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον, επιμ. Γ. Πρωτοψάλτης*, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1968, που αναφέρεται στην καταδίωξη ληστών και ανταρτών κατά τα έτη 1836 και 1837. Για μια παραστατική περιγραφή της καταδίωξης της ληστείας, βλ. Άνωνμος, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνας Γπαζιωματικού*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σσ. 111-180 —πρώτη έκδοση: Βραϊλα, 1870.

Ι. Το Ραδοβίτσι, ορεινή επαρχία που βρίσκεται ανατολικά της πόλης της Άρτας, περιλαμβάνεται στις περιοχές που στη δεκαετία του 1830 βρέθηκαν στα σύνορα της οθωμανικής αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος. Στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα στο αρματολίκι της περιοχής κυριαρχεί η οικογένεια των Μπακολαίων. Ο Γώγος Μπακόλας αναδεικνύεται αρματολός στα 1804 στη θέση του Γ. Μπότσαρη, και έως τα 1823, οπότε και πέθανε, διατηρείται στο αρματολίκι, εν πολλοίς, εξαιτίας των συγγενικών σχέσεων με καπετάνιους γειτονικών περιοχών.<sup>2</sup>

Ο Γ. Μπακόλας, που καταγόταν από το γειτονικό Βάλτο, ήταν γαμπρός των Κοντογιανναίων που ήταν κι αυτοί Βαλτινοί αλλά το αρματολίκι τους ήταν στο Πατρατζίκι, την Υπάτη. Στη συγγένεια, μάλιστα, αυτή οφείλει την ανάδειξή του σε αρματολό Ραδοβιτσίου. Έκτοτε, με στόχο την παγίωση της εξουσίας του στην περιοχή, αναπτύσσει πολύπλοκες κοινωνικές στρατηγικές που αφορούν στη δημιουργία σχέσεων συμμαχίας με αρματολούς γειτονικών περιοχών —σχέσεις συμμαχίας που επικυρώνονται μέσα από πολλαπλούς δεσμούς συγγένειας.<sup>3</sup>

Συγκροτείται, έτσι, ένα αρματολικό δίκτυο, στο πλαίσιο του οποίου ο Γ. Μπακόλας συνδέεται με καπετάνιους από το Βάλτο (Ισκαίους, Στράτο), τα Τζουμέρκα (Κουτελιδαίους), τον Ασπροπόταμο (Στορναραίους), τα

2. Για την παρουσία του Γ. Μπακόλα στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου, βλ. Δ. Καραζένης, Γώγος Κ. Μπακόλας. Ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1978.

3. Στους χώρους των ενόπλων η αγχιστεία και οι μορφές της πνευματικής συγγένειας εγγράφονται στις οικογενειακές στρατηγικές αναζήτησης συμμάχων σε γειτονικές, συνήθως, περιοχές. Η πρακτική αυτή καταγράφεται παραστατικά από τον Ν. Κασομούλη, όταν αναφέρεται στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου, όπου κυριαρχούσαν οι Στορναραίοι: «Ο Στέριος είχε σύζυγον την θυγατέραν του Γώγου Μπακόλα από Ραντοβίτζι. Ο Γιακωβάκης είχαν την αδελφήν των Κουτελιδαίων από Τζιομέρκα. Ο Γρηγόρης Λιακατά, <κολιτζής> του τμήματος Κλινόβου, είχαν σύζυγον την θυγατέραν του Νικολάου Στορνάρη. Ο υιός του Νάσιου Μάνταλου είχαν την θυγατέραν του Ζαρακλή <Στορνάρη>, αδελφήν του Γιακωβάκη. Αι τέσσαρες αυταί συμπεθεριαίς έδεναν τους Στορναραίους συγγενικώς με το Ραδοβύτζι, με τα Τζιομέρκα, με το Κλινόβον και με τα Χάσια.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων. 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης,

Άγραφα (Καράϊσκάκη), τον Καρβασαρά/Αμφιλοχία (Σκυλοδημαίους). Ακόμη, ο Γ. Μπακόλας συνδέεται με τους Κοντογιανναίους, καθώς επίσης και με τους Ψαρογιανναίους από το Ραδοβίτσι.<sup>4</sup> Συμμετέχοντας στο δίκτυο αυτό ο Γώγος Μπακόλας πετυχαίνει να προστατεύσει αποτελεσματικότερα το Ραδοβίτσι από μια ενδεχόμενη εισβολή ένοπλων, που θα προκαλούσαν ανασφάλεια στην τοπική κοινωνία και θα υπονόμειαν το κύρος του ως αρματολού της περιοχής.<sup>5</sup>

Είναι χαρακτηριστικό ότι, προεπαναστατικά, η σοβαρότερη απειλή για τον Γ. Μπακόλα υπήρξε η επιστροφή του Κίτσου Μπότσαρη στην Ήπειρο, στα 1812. Η επάνοδός του από την Κέρκυρα, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά του, είχε να κάνει με την πρόθεσή του να αναδειχθεί στο αρματολίκι του Ραδοβιτσίου, μια θέση που, πριν το Γ. Μπακόλα, κατείχε ο πατέρας του. Για το λόγο αυτό κατευθύνθηκε πρώτα στα Ιωάννινα, όπου και παρέλαβε από τον Αλή-πασά το μπουγιουρντί του διορισμού του στο «πατρικό» αρματολίκι. Ο Γ. Μπακόλας, που πληροφορήθηκε έγκαιρα

---

Αθήνα, 1939, τ. Α', σ. 267. Για τις οικογενειακές στρατηγικές στους χώρους των ένοπλων, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 239-246, και, «Οι "πρωτόγονοι της εξέγερσης"», στο, *Σχόλια*, Αθήνα, Ερμής, 1993, σσ. 175, 178. Επίσης, Δ. Τζάκης, «Αρματολισμός και συγγένεια», *δοκίμίες*, 2(1994), σσ. 33-54.

4. Για το συγγενικό δίκτυο του Γώγου Μπακόλα, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', σ. 13. Βλ., επίσης, Δ. Καραζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας, ό.π.*, σσ. 9-11. Να σημειώσουμε ότι στο εσωτερικό των αρματολικών δικτύων ανταλλάσσονται πληροφορίες για την κίνηση ένοπλων στην ευρύτερη περιοχή, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της εξουσίας, ενώ οι καπετάνιοι που μετέχουν σε αυτά συντονίζουν τη δράση τους και συστρατεύονται σε περιόδους έντασης των σχέσεών τους με την εξουσία ή/και με αντίπαλα αρματολικά δίκτυα. Για τη συγκρότηση των αρματολικών δικτύων, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σ. 69 κ.ε.

5. Πρβλ.: «Για τον ντόπιο καπετάνιο ήτανε αδιανόητο να "του" πατεί κάποιος ξένος τον τόπο· η δικαιοδοσία του στην περιφέρεια έπρεπε να παραμείνει κυριαρχική: η ελάχιστη αμφισβήτησή της από ξένο, είτε αντίζηλος είναι είτε ό,τι άλλο, υπονομεύει τη βάση της εξουσίας του.» Αλ. Πολίτης, «Η "μορφή" του καπετάν Μπασδέκη», *Μνήμων*, 11(1987), σ. 13.

τις κινήσεις του Κ. Μπότσαρη από τον Ανδρέα Ίσκο, πήγε στην Άρτα και σκότωσε ο ίδιος τον ανταγωνιστή του.<sup>6</sup>

Στις παραμονές της επανάστασης του 1821, ο Γώγος θεωρείται από τους ισχυρότερους καπετάνιους της Ηπείρου, κάτι που μαρτυρεί για την ικανότητά του να προστατεύει το Ραδοβίτσι από την απρόσκλητη είσοδο άλλων ένοπλων και, συνεπώς, το κύρος του ως αρματολού. Η ισχύς του αυτή αντανακλά, ασφαλώς, τη διαμορφωμένη ισορροπία δύναμης τόσο στις σχέσεις του με τους γείτονες αρματολούς όσο και με την οθωμανική εξουσία. Όμως, με την επανάσταση του εικοσιένα η ισορροπία αυτή θα ανατραπεί.<sup>7</sup> Ο Γώγος πρωτοστατεί στις επαναστατικές κινήσεις και, συντονίζοντας τη δράση του με τους συγγενείς του από τα γειτονικά αρματολίκια, κρατά μακριά από το Ραδοβίτσι τους οθωμανούς ένοπλους. Με την ήττα, όμως, των επαναστατών στο Πέτα, τον Ιούλιο του 1822, οπότε και ολόκληρη η Ήπειρος ελέγχεται από τα σουλτανικά στρατεύματα,<sup>8</sup> το Ραδοβίτσι είναι πλέον εκτεθειμένο στη μίση της οθωμανικής εξου-

6. Για το επεισόδιο αυτό, βλ. Δ. Καραζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 13-15.

7. Πρβλ.: «Σ' αυτήν τη νέα και εξαιρετικά ρευστή κατάσταση, οι μηχανισμοί της παραδοσιακής ισορροπίας θα αποδεικνύονται ολοένα και περισσότερο αναποτελεσματικοί.» Ν. Θεοδοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 17(1992), σσ. 345-370. Επίσης: «Οι σχέσεις ανάμεσα στους τοπικούς φορείς εξουσίας, καθ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης, εκφράζουν την τάση της παραδοσιακής κοινωνίας να διασφαλίσει τη σταθερότητα και τη συνέχειά της (...) Μετασχηματίζεται, όμως, στη διάρκεια της επανάστασης το ίδιο το περιβάλλον εντός του οποίου τοποθετείται η δράση, σε συνδυασμό, βέβαια, με το γεγονός ότι ο πόλεμος διευρύνεται και εδραιώνονται οι διαδικασίες για τη συγκρότηση μιας νέας μορφής πολιτικής οργάνωσης, του εθνικού κράτους.» Ν. Ροτζώκος, «Παραστάσεις του Ηγεμόνα-Κηδεμόνα: Το πολιτικό εγχείρημα του Υψηλάντη», *δοκίμες*, 3(1995), σ. 105.

8. Η μάχη στο Πέτα, ορεινό κεφαλοχώρι κοντά στην πόλη της Άρτας, έγινε στις 4 Ιουλίου 1822 και οδήγησε στην ήττα των επαναστατών και στην, σχεδόν, ολοκληρωτική εξόντωση των Φιλελλήνων. Η ήττα αποδόθηκε σε αβλεψία ή και προδοσία του Γώγου. Για τη μάχη αυτή, βλ. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, τ. 5, 154-168· Β. Σφυροέρας, «Σταθεροποίηση της Επανάστασης, 1822-1823», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1976, τ. ΙΒ', σσ. 267-268. Επίσης, Σπ. Τρικούρης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971.

σίας. Μπροστά στο ενδεχόμενο να καταστραφεί η περιοχή από τους οθωμανούς,<sup>9</sup> ο Γώγος συνθηκολογεί το καλοκαίρι του 1822. Έτσι, προστατεύει την περιοχή του από το ενδεχόμενο της καταστροφικής εισόδου των οθωμανών ενόπλων και επιβεβαιώνει το κύρος και την αξιοσύνη του ως αρματολού.<sup>10</sup>

Τα καπάκια αυτά απομάκρυναν τον κίνδυνο που αντιπροσώπευε ο οθωμανικός στρατός, χωρίς αυτό να σημαίνει και αποκατάσταση της προεπαναστατικής ισορροπίας στις σχέσεις ανάμεσα στους καπετάνιους και την οθωμανική εξουσία. Στην περίοδο της επανάστασης οι διαπραγματευτικοί μηχανισμοί που διαθέτει η οθωμανική εξουσία για τη διαχείριση των σχέσεων της με τους ένοπλους καθίστανται αναποτελεσματικοί, καθώς στο πλέγμα των τοπικών σχέσεων και δεσμών παρεμβαίνει ένας νέος, όσο και απροσδιόριστος, παράγοντας, η ελληνική Διοίκηση, που απειλεί με τη σειρά της όσους συνθηκολογούν, καθώς η πρακτική αυτή υπονομεύει την

---

τ. Β', σσ. 245-256. Για μια διαφορετική προσέγγιση από σύγχρονο των γεγονότων, βλ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σ. 38 κ.ε. —βλ. και το σχολιασμό του Σπ. Ασδραχά, *αυτόθι*, σσ. 62-63. Ακόμη, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 60-93.

9. Πρβλ.: «Εις τους προεστώτας και λοιπούς Ραγιάδες της Σκουλικαριάς (...) σεις δύο φορές γενήκαταν χαγίνηδες, και είναι επτά μήνες όπου εγώ σας έδωσα το ράι μου (...) εσάς πάλιν σας εσήκωσεν ο Θεός τη γνώσιν, και εγινήκαταν και τρίτην φοράν χαϊνίδες, η κατάρτα του Κραταιοτάτου Βασιλέως μας (...) εις τούτο σας ομνύω το όνομα του Υψίστου Θεού, όχι μόνον ράι δεν έχετε, αλλά θέλετε εξολοθρευθή ολοτελώς, αν και τέταρτην φοράν κάμετε το χαϊνίλι με το βιο σας και θέλει ρημωθούν τα χωριά σας». Πρόκειται για απόσπασμα από την ανακοίνωση προς τους Ραδοβιτσιώτες του Ρεσίτ-πασά, γνωστότερου ως Κιουταχή, που την εποχή εκείνη είναι Σερασκέρης της Άρτας. Η ανακοίνωση αυτή, που φέρει την ημερομηνία 11 Ιουλίου 1822, δηλαδή επτά μόλις μέρες μετά τη μάχη στο Πέτα, δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 88-89.

10. Την ίδια, περίπου, εποχή συνθηκολογούν με παρόμοιους όρους πολλοί καπετάνιοι, ανάμεσά τους ο Α. Ίσκος (Βάλτος), ο Γ. Καραϊσκάκης (Άγραφα), οι Στορναραίοι (Ασπροπόταμος), οι Κουτελιδαίοι (Τζουμέρκα). Για τη συνθηκολόγηση των καπετάνιων αυτών, βλ. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, ό.π., τ. 5, σσ. 228-230. Για τα καπάκια στη διάρκεια της επανάστασης, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 171-240.

επαναστατική προοπτική<sup>11</sup> —ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό το «φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους» του Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο.

Το Ραδοβίτσι είναι εκτεθειμένο τώρα στην «εκδίκηση» της Διοίκησης. Ο Γώγος Μπακόλας, έως το θάνατό του το Σεπτέμβριο του 1823, φαίνεται να διαπραγματεύεται την επιστροφή του στην επανάσταση, προσπαθώντας, ίσως, να αποτρέψει επιχειρήσεις των επαναστατών στην περιοχή του. Την ίδια πολιτική θα ακολουθήσει και ο Μήτρος Μπακόλας, πρωτότοκος γιος και διάδοχός του. Όμως, τελικά, το καλοκαίρι του 1824 το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα δεν θα αποφύγουν τη λεηλασία από ένοπλους των επαναστατών που εισέβαλαν στην περιοχή. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονται και οι Στορναραίοι μαζί με τον Γρηγόρη Λιακατά, συγγενείς εξ αγχιστείας με τους Μπακολαίους που είχαν, στο μεταξύ, προσχωρήσει και πάλι στους κόλπους των επαναστατών. Πρόκειται, ασφαλώς, για ένα από τα πολλά περιστατικά που μαρτυρούν την αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων στη διάρκεια της επανάστασης.<sup>12</sup> Οι Μπακολαίοι, αδυνατώντας να αποτρέψουν και, στη συνέχεια, να αποκρούσουν την εισβολή,

11. «Στη δίνη της επανάστασης, τα καπάκια δεν σημαίνουν και δεν εξασφαλίζουν ως πλαίσιο/συμφωνία ούτε την οριστική προσχώρηση στους κατακτητές ούτε την οριστική εγκατάλειψη της επανάστασης. Κανένα από τα ενδεχόμενα μέρη —οθωμανική εξουσία, κοινότητα, ένοπλοι— δεν μπορεί να εγγυηθεί τα καπάκια και να διασφαλίσει την εφαρμογή τους, εφόσον η ελληνική Διοίκηση δρα αποδιάρθρωνοντας τους όρους που καθιστούν “έγκυρους” τους συνομιλητές: είτε αμφισβητώντας το “αήττητο του βασιλέα”, είτε παρασύροντας τους αρματολούς μέσω των δικών τους δικτύων στην επανάσταση, είτε, τέλος, απειλώντας η ίδια την οικονομία των αγαθών και των ανθρώπων στους κόλπους της κοινότητας.» Αυτόθι, σ. 176.

12. Για την επιδρομή αυτή, βλ. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, ό.π., τ. 7, σσ. 250-251· Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 106-108. Βλ., επίσης, Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., τ. Γ', σσ. 144-146. Βλ., ακόμη, Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Ι.Ε.Ε.Ε., 1982, σ. 93 κ.ε., όπου δημοσιεύονται επιστολές που αφορούν στην επιχείρησή αυτή.

και βλέποντας τοπικούς τους αντιπάλους να πλαισιώνουν τους εισβολείς,<sup>13</sup> απευθύνονται πάλι στους οθωμανούς, ζητώντας βοήθεια. Έτσι, παρά τις προσπάθειες του Γώγου, αρχικά, και του Μήτρου Μπακόλα, στη συνέχεια, να πολιτευθούν στη διάρκεια της επανάστασης έτσι ώστε να αποτραπεί η είσοδος των εμπολέμων στο Ραδοβίτσι, το «βιλαέτι» τους<sup>14</sup> μετατράπηκε τελικά και για μερικούς μήνες σε πεδίο μαχών, αλλά και λεηλασιών και καταστροφών.<sup>15</sup>

Για ένα διάστημα, οι Μπακολαίοι θα συνεχίσουν την πολιτική της διαπραγμάτευσης τόσο με την οθωμανική εξουσία όσο και με τη Διοίκηση, επιδιώκοντας να αποτρέψουν νέες επιδρομές. Τελικά, με την αποκατάσταση

13. Αναφερόμαστε στους τοπικούς οπλαρχηγούς Κώστα Οικονόμου και Πάνο Στούμπο, τους μόνους που δεν ακολούθησαν τον Γώγο Μπακόλα όταν εκείνος συνθηκολόγησε με τους οθωμανούς, καθώς επίσης και στον Νότη Μπότσαρη, αδελφό του Γ. Μπότσαρη που, δώδεκα χρόνια πριν, είχε σκοτώσει ο Γώγος Μπακόλας. Πρβλ.: «Ο Νότης <Μπότσαρης> επιθυμούσεν και αυτός “την εκστρατείαν”, διότι επιθυμούσεν να εκδικηθή τον Γώγον <Μπακόλαν Αρματωλόν Ραδοβιτσιού>, όπου εφόνευσεν τον αυταδέλφον του Κίτζον Μπότζιαρην επί Αλήπασια.» Ν. Κασομούλης, *Ενθμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', σ. 368.

14. Το «βιλαέτι» είναι έκφραση που χρησιμοποιείται συχνά την εποχή εκείνη και που φανερώνει την εξουσία του αρματολού στην «περιοχή του». Πρβλ.: «Οσάκις ενθυμούμαι τους κατοίκους του Βιλαετίου σας οίτινες ευρίσκονται ακόμη υπό τον ζυγόν της τυραννίας, αισθάνομαι μίαν λύπην ανέκφραστον. Από τα κόπιας διαφόρων ειδήσεων βλέπεis ότι η ελευθερία μας πλησιάζει και ότι δεν συμφέρει το βιλαέτι σου να μην είναι σηκωμένον εις τα άρματα.» Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς Καπετάν Γώγον Μπακόλαν, Αιτωλικόν, 9 Σεπτεμβρίου 1822. Παρατίθεται στο, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 92. Η επιστολή στάλθηκε δύο μήνες μετά το καπάκι του Γ. Μπακόλα, γεγονός που καταδεικνύει την πολιτική του Γώγου να διαπραγματεύεται τόσο με τους οθωμανούς όσο και με τη Διοίκηση. Πρβλ. τη θέση του σύγχρονου των γεγονότων και γαμπρού του Αλ. Μαυροκορδάτου Σπ. Τρικούπη, που αφορά στη στάση του Γ. Μπακόλα την εποχή της μάχης του Πέτα: «Ο οπλαρχηγός ούτος, διατηρών φανεράς σχέσεις προς τους Τούρκους, διετρέπει επίσης φανεράς και προς τους Έλληνες· και τους μεν έλεγεν ότι το εθνικόν συμφέρον απήτει να πολιτεύεται τους Τούρκους, τοis δε ότι η φρόνησις απήτει να πολιτεύεται τους Έλληνας. (...) Τοiούτος ήτον ο Γώγος.» Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, ό.π., τ. Β', σ. 246.

15. Για τις λεηλασίες και τις καταστροφές στο Ραδοβίτσι και τις γειτονικές περιοχές, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', σσ. 418-424.



του Γ. Καραϊσκάκη στο στρατόπεδο των επαναστατών και μάλιστα ως Αρχιστράτηγου, οι Μπακολαίοι και οι συγγενείς/σύμμαχοί τους θα τον ακολουθήσουν, εγκαταλείποντας για πρώτη φορά την περιοχή τους. Στην Ήπειρο θα επιστρέψουν μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, όπως και πολλοί άλλοι τοπικοί καπετάνιοι, και θα διεκδικήσουν και πάλι την αναγνώρισή τους ως αρματολών Ραδοβιτισίου.<sup>16</sup> Στο μεταξύ, στις αρχές της δεκαετίας του 1830 πεθαίνει ο Μήτρος Μπακόλας και την αρχηγία της οικογένειας αναλαμβάνει, σύμφωνα με τα πρότυπα της κληρονομικής διαδοχής, ο δεύτερος γιος του Γώγου, ο Ντούλας Μπακόλας.<sup>17</sup> Αυτός, μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας και καταδιώξεων, κατέφυγε στο ελληνικό κράτος και, συγκεκριμένα, στο Βάλτο,<sup>18</sup> σε μια περιοχή γειτονική στο «πατρογονικό» αρματολίκι και στην οποία διαθέτει πολλές συγγενικές σχέσεις. Στα 1835-1836 τον συναντάμε ξανά στο Ραδοβίτσι και μάλιστα ως αρματολό, «ως και πρότερον» —σύμφωνα με φράση που αναγράφεται στο μπουγιουρντί του διορισμού του.<sup>19</sup> Όμως, πολλά δεν είναι όπως ήταν πριν, τόσο στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού, πλέον, κράτους, όσο και σε εκείνες που παρέμεναν στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το καθοριστικό σημείο των εξελίξεων είναι ότι, μετά τη δεκάχρονη επανάσταση, την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη των συνόρων, το Ραδοβίτσι συνιστά πλέον ένα μεθοριακό αρματολίκι. Πρόκειται για νέα δεδομένα που σηματοδοτούν διαδικασίες ρήξεων και ασυνεχειών στους χώρους των ένοπλων (και όχι μόνο) ένθεν και εκείθεν των συνόρων, στις προγενέστερες, δηλαδή, αρματολικές περιφέρειες.

16. Για την πορεία των Μπακολαίων ως το τέλος της επανάστασης, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 104-112.

17. Αυτόθι, σσ. 113-114.

18. Αυτόθι, σσ. 112-113.

19. Το μπουγιουρντί του διορισμού του Ντούλα Μπακόλα ως αρματολού Ραδοβιτισίου με την υπογραφή του Μεχμέτ Ιμίν-πασά και ημερομηνία 27 Νοεμβρίου 1836, βρίσκεται στα Γ.Α.Κ., Κ. 127, *Αρχείο Ντούλα Γώγου Μπακόλα*. Στο αρχείο αυτό, βλ. και Επιστολή Κεχαγιάμπεη προς Ντούλα Γώγου, 1835.

Στο ζήτημα αυτό θα σταθούμε κάπως περισσότερο:

α. Η χάραξη των συνόρων συνιστά, κατ' αρχάς, τομή στο συνεχές του χώρου, καθώς διακόπτεται ή, τουλάχιστον, δυσχεραίνεται η πρόσβαση από μια περιοχή σε μια άλλη και τίθενται φραγμοί στην επικοινωνία και τις ανταλλαγές των κατοίκων σε όλο το μήκος της οροθετικής γραμμής. Ειδικότερα για τους ένοπλους των περιοχών αυτών, η χάραξη των συνόρων σήμανε ότι πολλά γειτονικά αρματολίκια βρέθηκαν σε διαφορετικές επικράτειες. Στην περιοχή που μας απασχολεί, το Ραδοβίτσι βρέθηκε στο οθωμανικό τμήμα, ο Βάλτος στο ελληνικό, ενώ τα Άγραφα χωρίστηκαν σε ελληνικό και οθωμανικό τμήμα.

Έτσι, σχέσεις και δίκτυα που δοκιμάζονται, όπως είπαμε, στη διάρκεια της επανάστασης αποδιαρθρώνονται τελικά, στο βαθμό μάλιστα που τα εθνικά σύνορα αποτρέπουν την ανάπτυξη και λειτουργία τέτοιου τύπου πολιτικο-στρατιωτικών δικτύων. Αυτό δε σημαίνει ότι τα δίκτυα αποδιαρθρώνονται από τη μια μέρα στην άλλη ή, πολύ περισσότερο, καταλύονται οι σχέσεις αμοιβαιότητας ανάμεσα στους καπετάνιους που τα συστήνουν. Εκείνο που συμβαίνει είναι ότι τα δίκτυα αυτά μεταπλάθονται και αναδιαρθρώνονται, εκπληρώνοντας, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, διαφορετικές λειτουργίες και αποκτώντας διαφορετικό περιεχόμενο, ακόμη κι αν, κάποτε, εμφανίζονται ότι ακολουθούν παρόμοιους τύπους σχέσεων (συγγένεια).

β. Η εγκαθίδρυση των συνόρων δεν σημαίνει απλά μια τομή στο συνεχές του χώρου που υποχρεώνει τους ένοπλους των παραμεθόριων περιοχών να επαναπροσδιορίσουν κοινωνικές σχέσεις και στρατηγικές. Ακόμη περισσότερο, στα σύνορα αποτυπώνονται διαδικασίες ρήξεων και ασυνεχειών που αφορούν στους ρόλους και τις λειτουργίες των ένοπλων στο ελληνικό κράτος και στο οθωμανικό,<sup>20</sup> και συνακόλουθα στη λογική και τις πρακτικές αντιμετώπισης και διαχείρισης της ένοπλης δράσης που προκρίνονται στην καθεμία επικράτεια.

<sup>20</sup>. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 285.

γ. Τέλος, η εγκαθίδρυση των συνόρων σημαίνει πως το Ραδοβίτσι, όπως και όλες οι μεθοριακές περιοχές, είναι συνεχώς εκτεθειμένο σε κάθε λογής ένοπλους, οι οποίοι μετακινούνται από το ελληνικό στο οθωμανικό και αντίστροφα για να αποφύγουν την καταδίωξη. Ομάδες ένοπλων χρησιμοποιούν πλέον τη μεθόριο ως ορμητήριο για ληστείες και επιδρομές ή/και για να συμμετάσχουν στον ανταγωνισμό για τα μεθοριακά αρματολίκια της οθωμανικής επικράτειας.

Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους συνεπάγεται, ασφαλώς, την κατάργηση των αρματολικιών, τον αφοπλισμό και τη διάλυση των άτακτων ένοπλων σωμάτων που συμμετείχαν στην επανάσταση. Το ελληνικό κράτος προσανατολίστηκε εξ αρχής στη διοργάνωση κεντρικά μισθοδοτούμενου και συγκεντρωτικά οργανωμένου στρατιωτικού μηχανισμού (τακτικός στρατός, Χωροφυλακή, Εθνοφυλακή, Οροφυλακή) καταργώντας και υποβαθμίζοντας το ρόλο των τοπικά προσδιορισμένων και σχετικά αυτόνομων ενόπλων ομάδων και αρματολικιών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου.<sup>21</sup> Στη συγκυρία αυτή, πολλοί από τους παλιούς καπετάνιους που δεν κατόρθωσαν να ενταχθούν στα νέα σώματα καταφεύγουν στη

21. Για τη συγκρότηση των στρατιωτικών μηχανισμών του ελληνικού κράτους κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο, βλ. Στ. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Εστία, 1986· Δ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Παν/μιο, 1992. Η κρατική πολιτική στους χώρους των ενόπλων κατά τις δύο αυτές περιόδους δεν διαφοροποιείται, τουλάχιστον, ως προς τους βασικούς της προσανατολισμούς. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, είναι ενδιαφέρουσες οι προτάσεις που γίνονται την εποχή εκείνη για συνέχιση της στρατιωτικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια. Βλ., σχετικά, F. Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, Αθήνα, Τολίδι, 1972, τ. Α', σσ. 254-255, και, τ. Β', σσ. 235-237. Επίσης, βλ. Γκ. Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας ως την 31 Ιουνίου 1834*, Αθήνα, Τολίδι, 1976, σ. 558. Πρβλ. μια συνοπτική αναφορά στις διαδικασίες συγκρότησης και οργάνωσης του τακτικού στρατού, Θ. Βερέμης, «Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο, Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, σσ. 165-176.

ληστεία ή στο γειτονικό οθωμανικό κράτος όπου και συμμετέχουν στον αρματολικό ανταγωνισμό.<sup>22</sup> Αλλά και από εκείνους που εντάχθηκαν στα ένοπλα σώματα του ελληνικού κράτους, λόγω «ονόματος» ή/και ένταξης σε κάποιο φατριαστικό δίκτυο με πρόσβαση στην κεντρική εξουσία, δεν είναι λίγοι εκείνοι που συμμετέχουν ή στηρίζουν τοπικές, συνήθως, εξεγέρσεις, ήδη από το 1834 και μέχρι τα μέσα του αιώνα. Οι ένοπλοι αυτοί, μετά την καταστολή των εξεγέρσεών τους, καταφεύγουν συνήθως στο οθωμανικό, ληστεύοντας ή/και διεκδικώντας κάποιο αρματολίκι.<sup>23</sup> Έτσι, με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, στο Ραδοβίτσι καταφεύγουν ένοπλοι που περνούν τα σύνορα για τον ένα ή τον άλλο λόγο. Ταυτόχρονα, το αρματολίκι αυτό λειτουργεί ως τόπος υποδοχής των κυνηγημένων ένοπλων και ως ορμητήριο ληστρικών επιδρομών στην Αχαρνανία, το Βάλτο και το ελληνικό τμήμα των Αγράφων.<sup>24</sup>

Ασφαλώς, ο Ντούλας Μπακόλας βρίσκεται σε μια συνθήκη τελείως διαφορετική από εκείνη που είχε να αντιμετωπίσει ο πατέρας του, λίγα μόνο χρόνια πριν. Ακολουθεί, λοιπόν, μια διαφορετική πολιτική, που δεν στοχεύει στη «θωράκιση» του αρματολικιού, αλλά στη συνδιαλλαγή με καπετάνιους/ληστοκαπετάνιους των γύρω περιοχών, καθώς η απρόσκλητη είσοδος ξένων ένοπλων δεν μπορεί, πλέον, να αποτραπεί. Έτσι, ως αρματολός Ραδοβιτσίου ο Ντούλας Μπακόλας κατηγορείται συχνά από

22. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Αθ. Μαληρόβα. Βλ., σχετικά, Ν. Κοταρίδης, «Το “δίκιο” του Μαληρόβα και η εξέγερση του 1836 στη Στερεά Ελλάδα. Παραδοσιακές κοινωνικές στρατηγικές και σύγχρονο κράτος», στο, Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήση, 1995, σσ. 129-152.

23. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση, ό.π.*, σσ. 241-302. Βλ., επίσης, Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήση, 1889· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1979, σσ. 16-25, 37-61, και, *Brigands with a cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1987, σσ. 89-100, 125-134.

24. Βλ. και Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Αρτης του 1854*, Αθήνα, 1973, σ. 17.

τις ελληνικές μεθοριακές αρχές για παραβίαση των συνόρων, ληστρική δράση στο ελληνικό και περιθάλψη/παροχή ασύλου σε ένοπλους, οι οποίοι, καθώς καταδιώκονται στο ελληνικό, περνούν τα σύνορα και καταφεύγουν στο Ραδοβίτσι.<sup>25</sup> Η περίπτωση του δεν είναι, ασφαλώς, η μοναδική. Οι σχέσεις με ομάδες ληστών που δρουν και στις δύο πλευρές των συνόρων είναι συνηθισμένη κατηγορία που απευθύνεται στους καπετάνιους στο οθωμανικό.

Αλλά και στο οθωμανικό μετά το τέλος της επανάστασης η κατάσταση δεν είναι «ως και πρότερον», τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στα μεθοριακά αρματολίκια. Το Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα, τα Άγραφα, δεν είναι, πλέον, για την οθωμανική εξουσία περιοχές δίχως ξεχωριστή στρατηγική σημασία (ορεινές, δύσβατες, απομονωμένες), κάτι που προεπαναστατικά είχε ευνοήσει τη δημιουργία ισχυρών αρματολικιών οικογενειών.<sup>26</sup> Τώρα, οι περιοχές αυτές αποκτούν διαφορετικό βάρος, καθώς συνιστούν τα νότια σύνορα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και, μάλιστα, με ένα κράτος που «αποσχίστηκε από την Κραταιά Βασιλεία» μετά από δεκάχρονη «αποστασία», και που τώρα απειλεί να την καταλύσει (αλυτρωτισμός, Μεγάλη Ιδέα).<sup>27</sup>

25. Βλ., ενδεικτικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1836, 4/1α, Π. Γιολλάσης (Συνταγματάρχης, Υπαπιστής του Όθωνα) προς Μ. Σούτζο (Γενικό Πρόξενο στην Ήπειρο και Αλβανία). Καρθασαράς, 1 Μαΐου 1836· Ι.Α.Υ.Ε., 1837, 4/16, Βεζύρ Μουχαμέτ Εμίν-πασά (Γενικός Διοικητής Θεσσαλίας και Ηπείρου) προς Βασιλική Γραμματεία των Εξωτερικών, Ιωάννινα, 18 Απριλίου 1837· Ι.Α.Υ.Ε., 1838, 4/1, Βασιλική Γραμματεία Εσωτερικών προς Βασιλική Γραμματεία Εξωτερικών, Αθήνα, 18 Απριλίου 1838· Ι.Α.Υ.Ε., 1839, 4/1, Μ. Ζωγράφος (Γραμματέας Επικράτειας) προς Μ. Σούτζο, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1839. Πρβλ., Ν. Κατομούλης, *Ημερολόγιον, ό.π.*, σσ. 96, 98-99, 102.

26. Πρβλ.: «Στον ίδιο χώρο —και κυρίως στον ορεινό— η εξουσία λίγο επενδύει στη δημόσια ασφάλεια και ακόμα λιγότερο είναι σε θέση να την εξασφαλίσει. Από τις αρχές της κατάκτησης, η οθωμανική εξουσία στρατολόγησε εντόπιους ένοπλους για να εξασφαλίσει τη δημόσια τάξη, είτε λόγω περιορισμένου ενδιαφέροντος, έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού και μέσων, είτε λόγω των πολεμικών τακτικών και τεχνικών, οι οποίες δεν ευνοούν την καταδίωξη, στα ορεινά.» Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση, ό.π.*, σ. 30.

27. Βλ., σχετικά, Ε. Σκοπετέα, *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα. 1830-1880*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.

Στις ιδιομορφίες αυτής της νέας συνθήκης, η οθωμανική εξουσία απαντά με την ενίσχυση της στρατιωτικής της παρουσίας στις μεθοριακές περιοχές, όπως το Ραδοβίτσι. Στην εκστρατεία ενάντια στους χριστιανούς καπετάνιους που οργανώνει ο Ρεσίτ-πασάς στα 1830-1831 αλλά και σε μικρότερη κλίμακα το 1836-1837 μπορούμε να αναγνωρίσουμε ένα παλιό σχέδιο αντικατάστασης των χριστιανών καπετάνιων από μουσουλμάνους, έτσι όπως αυτό προσαρμόζεται στη νέα συνάφεια της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους και της χάραξης συνόρων. Κοντολογίς, η εκστρατεία αυτή φανερώνει κάποιου τύπου ανταπόκριση/προσαρμογή της οθωμανικής εξουσίας στη νέα πραγματικότητα των εθνικών συνόρων.<sup>28</sup>

Το ίδιο ισχύει και για τις προσπάθειες οθωμανών αξιωματούχων στην Ήπειρο, στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και στις αρχές του 1850, να τοποθετήσουν μουσουλμάνους στα μεθοριακά αρματολίκια και, ανάμεσα σε αυτά, στο Ραδοβίτσι, κατηγορώντας τους χριστιανούς καπετάνιους για σχέσεις με «εταιρείες» που προωθούν αλυτρωτικούς σκοπούς. Στην πολιτική, όμως, αυτή αντανακλάται η αποδυνάμωση των αρματολικίων οικογενειών στα μεθοριακά, τουλάχιστον, αρματολίκια της Ηπείρου, από τη δεκαετία του 1830 και μετά. Τα αρματολικά δίκτυα της προεπαναστατικής περιόδου αποδιαρθρώνονται σταδιακά, ήδη από την περίοδο της επανάστασης. Η διαδικασία αυτή της έκπτωσης των αρματολικίων μηχανισμών επιτείνεται με τη χάραξη των συνόρων και τη διχοτόμηση των αρματολικίων δικτύων και περιφερειών.

28. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. την αλληλογραφία του Ι. Καποδίστρια με τον Ρεσίτ, Ι.Α.Γ.Ε., 1831, 4/1δ. Επίσης, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α', σ. 92· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχοντα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Αθήνα, 1956, τ. Α', σ. 386· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 71-72. Για την επιχείρηση στα 1836-1837, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 96 κ.ε.

II. Στα προηγούμενα επιχειρήσαμε να αποδώσουμε συνοπτικά —και γι' αυτό ίσως ελλειπτικά και σχηματικά— κάποιες όψεις της συγκυρίας και των συνθηκών, όπου οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου αναπτύσσουν τη δράση τους και ανταγωνίζονται για τα αρματολίκια της περιοχής. Στη συνέχεια, θα διερευνήσουμε τις πρακτικές που επεξεργάζονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, και θα προχωρήσουμε σε κάποιες προτάσεις που αφορούν στην προσαρμογή των στρατηγικών που ακολουθούν οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου εν όψει των αλλαγών που συντελούνται με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη της συνοριακής γραμμής.

Στα 1846, ο Ντούλας Μπακόλας, αρματολός Ραδοβιτσίου, σκοτώθηκε σε μια ενέδρα που οργανώθηκε από τοπικούς του αντιπάλους, τους Σκαλτσογιανναίους και τους Κοτσιλαίους που ήταν συγγενείς εξ αγχιστείας. Δολοφόνος του ήταν ο νεαρός, τότε, Δημήτρης Σκαλτσογιάννης που εκδίκηθηκε, έτσι, το φόνο του πατέρα του από ένοπλους του Ντ. Μπακόλα λίγα χρόνια πριν.<sup>29</sup> Καθώς την εποχή εκείνη οι δύο γιοι του Ντ. Μπακόλα είναι ανήλικοι και, συνεπώς, δεν μπορούν να τον διαδεχθούν, τη θέση του καταλαμβάνει, «επιτροπικώς», ο ανηψιός του Ιωάννης Ψαρογιάννης, που ανέλαβε και την προστασία της οικογένειας του δολοφονηθέντος.<sup>30</sup>

Ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης, τώρα, περνά τα σύνορα και καταφεύγει στο γειτονικό Καρβασαρά (Αμφιλοχία) για να αποφύγει την εκδίκηση των συγγενών του Ντ. Μπακόλα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αργότερα μετά το φόνο του Ντ. Μπακόλα, οι συγγενείς του σκότωσαν τον Κώστα Κοτσιλά, που συμμετείχε μαζί με τον Δημήτρη Σκαλτσογιάννη στην ενέ-

29. Για το φόνο του Ντ. Μπακόλα, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 114-115.

30. Πρβλ.: «Ο αναδειχθής επιτροπικώς το Καπετανλίκι του Μακαρίτου Ντούλα Γώγου και παρά της ενταύθα εξουσίας επικυρωθείς Κύριος Ιωάννης Ευθυμίου Ψαρογιάννης μετέβη εις την Πόλην ταύτην δια να λάβη δεδουλευμένους μισθούς.» Ι.Α.Γ.Ε., 1847, 4/1, Τ. Κλέριτς (Υποπρόξενος στην Ήπειρο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Νοεμβρίου 1847.

δρα.<sup>31</sup> Να αναφέρουμε ακόμη ότι ο τελευταίος, δύο-τρία χρόνια μετά τη φυγή του στον Καρβασαρά, δέχθηκε ένοπλη επίθεση από τον δεκαεπτάχρονο γιο του Ντ. Μπακόλα, οπότε και πληγώθηκε στον ώμο.<sup>32</sup> Στο Ραδοβίτσι εμφανίζεται πάλι στα 1849 και η επιστροφή του αυτή φαίνεται να συνδέεται με αλλαγές που πραγματοποιούνται στα μεθοριακά αρματολίκια.

Με την κατηγορία της συμμετοχής σε «εταιρεία» που προωθεί τους αλυτρωτικούς στόχους του ελληνικού κράτους, καπετάνιοι από τις μεθοριακές περιοχές της Ηπείρου παύονται από τη θέση του αρματολού, συλλαμβάνονται και αποστέλλονται δέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη. Ανάμεσά τους βρίσκεται και ο Ι. Ψαρογιάννης. Αρχικά, ο τότε Γενικός Διοικητής στην Ήπειρο, ο Ρουστέμ-πασάς, σχεδίαζε να τοποθετήσει μουσουλμάνους στα μεθοριακά αρματολίκια. Η πολιτική αυτή, όμως, δεν πραγματοποιήθηκε, εξαιτίας, πιθανώς, των αντιδράσεων της τοπικής κοινωνίας.<sup>33</sup> Στη μη υλοποίηση του σχεδίου συνέτεινε, ασφαλώς, και η μετάθεση/προαγωγή του Ρουστέμ σε άλλη θέση, μακριά από την Ήπειρο. Έτσι, αντί του Ι. Ψαρογιάννη, η διατήρηση της τάξης στο Ραδοβίτσι και η φύλαξη των συνόρων ανατίθεται στους Σκαλτσογιανναίους.<sup>34</sup>

Την άνοιξη του 1850, όμως, η κατάσταση αλλάζει και πάλι. Γενικός

31. Πρβλ.: «νάχη φουσκώση η θάλασσα να βγη στο Ραδοβύζι/ να πνίξει δεκαχτώ χωριά και πέντε Βιλαέτια/ να πνίξει τον Ντερβέν Αγά τον Σουλεϊμάν Ταϊφρ/ τον Δημητράκη έκραξε τον Κωσταντή Κοτσόλα/ παιδιά μ' να τον σκοτώσητε τον καπετάνιο Ντούλα/ πέντε χιλιάδες τάληρα εγώ θα τα ξεδεύσω/ πίσω να προσκυνήσητε και τίποτ' δεν μας κάνουν.» Παρατίθεται στο, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 116. Ο «Δημητράκης», είναι ασφαλώς ο Δ. Σκαλτσογιάννης και το υποκοριστικό είναι δηλωτικό της νεαρής του ηλικίας την εποχή του φόνου.

32. Αυτόθι, σσ. 115-116.

33. Πρβλ. την αντίδραση των κατοίκων των Τζουμέρκων στα 1839, όταν ο δερβέναγας Τσέλιο Πίτσари τοποθέτησε στην περιοχή αλβανό αποσπασματάρχη. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Δ. Τζάκης, «Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: Σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι», *δοκιμές*, 3(1995), σ. 169 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

34. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης*, ό.π., σ. 18.



Διοικητής Ηπείρου και Αλβανίας διορίζεται ο Ισμαήλ-πασάς,<sup>35</sup> που συνδυάζει την επιστροφή του με την αποφυλάκιση των χριστιανών καπετάνιων, και έτσι ο Ι. Ψαρογιάννης επιστρέφει στο αρματολίκι,<sup>36</sup> ενώ ο Δ. Σκαλτσογιάννης καταφεύγει, πιθανότατα, και πάλι στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους.

Μερικούς μήνες αργότερα, το φθινόπωρο προς χειμώνα του ίδιου χρόνου, ο Ι. Ψαρογιάννης είναι ξανά κατηγορούμενος, αυτή τη φορά από τις ελληνικές αρχές, για παροχή ασύλου σε ένοπλη ομάδα στην οποία συμμετείχαν ληστές, που ήταν γνωστοί για τη δράση τους και στις δύο πλευρές των συνόρων. Ανάμεσά τους, ο Γραδούλας,<sup>37</sup> οι Σερμιντζελαιοί και ο Καλόγηρος Μπαρμπιτσιώτης. Οι ληστές αυτοί τον Αύγουστο του 1850 απήγαγαν ένα χωρικό, ζητώντας λύτρα για την απελευθέρωσή του. Καταδιωκόμενοι, όμως, από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις κατέφυγαν στις γειτονικές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας και, συγκεκριμένα, στο αρματολίκι του Ι. Ψαρογιάννη.

Φαίνεται πως οι ληστές αυτοί συνδέονταν με καπετάνιους από το οθωμανικό, γεγονός που διευκόλυνε τη διέλευση των συνόρων και τους εξασφάλιζε καταφύγιο στην οθωμανική επικράτεια. Έτσι, την άνοιξη του 1850,

35. Για την αντικατάσταση του Ρουστέμ-πασά από τον Ισμαήλ, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 21 Μαρτίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 28 Μαρτίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 29 Απριλίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 18 Ιουλίου 1850.

36. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 29 Απριλίου 1850.

37. Ο Γραδούλας αναφέρεται και ως Αναστάσιος Καραγκούνης ή Βαρβάτος και είναι αδελφός των Γκόληδων, δηλαδή του Γεώργιου Αγγελή ή Γκόλια ή Κουτσο-Αγγελή και του Κώστα Αγγελή. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Διοικητής Μεταβατικού Σώματος Αιτωλοακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 13 Μαρτίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 24 Μαΐου 1850. Για τους Γκόληδες, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 53, 58, 65, 79.

όταν ο Ι. Ψαρογιάννης επανήλθε ως καπετάνιος στα μεθοριακά αρματολίκια,<sup>38</sup> οι ένοπλοι αυτοί είχαν εξασφαλίσει και πάλι άσυλο στο οθωμανικό, αυτή τη φορά, στα γειτονικά Άγραφα.<sup>39</sup> Καταδιώκονταν και τότε από τα ελληνικά αποσπάσματα, κατηγορούμενοι για επιδρομές και ληστείες στις παραμεθόριες περιοχές της Ακαρνανίας.<sup>40</sup> Η ομάδα, λοιπόν, αφού «ξεχειμώνιασε» με ασφάλεια στο οθωμανικό, πέρασε το καλοκαίρι τα σύνορα και επανήλθε στη ληστρική δράση.<sup>41</sup> Στη συνέχεια, καταδιωκόμενη για την απαγωγή, κατέφυγε για άλλη μια φορά στο οθωμανικό, στην περιοχή του Ι. Ψαρογιάννη. Εκεί, σκόπευε πιθανότατα να παραμείνει όλο το χειμώνα<sup>42</sup> έως την επόμενη άνοιξη, οπότε, περνώντας για άλλη μια φορά τα σύνορα, θα επαναλάμβανε τις δραστηριότητές της στο ελληνικό.<sup>43</sup> Όμως, η κατάσταση περιπλέχτηκε, καθώς τον Οκτώβριο οι απαγωγείς σκότωσαν τον

38. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 29 Απριλίου 1850.

39. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Ι. Κωνσταντής (Πρόεδρος κοινότητας Γρανιτζας) προς Έπαρχο Ευρυτανίας, Γρανιτζα, 16 Μαΐου 1850.

40. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 10 Δεκεμβρίου 1849· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Σ. Ρωσσέτος (Γενικός Πρόξενος Ηλείου και Αλβανίας) προς Σεκίρ-μπέη (Καϊμακάμη Άρτης και Πρεβέζης), Πρέβεζα, 16 Δεκεμβρίου 1849.

41. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Ι. Γαλλής (Λοχαγός) προς Αρχηγείο Καταδίωξης ληστείας Αιτωλίας και Ακαρνανίας, 10 Νοεμβρίου 1850.

42. Πρβλ.: «Παιδιά, πήρ' ο χινόπωρος, παιδιά, πήρ' ο χειμώνας./ πέσαν τα φύλλ' απ' τα κλαριά, ξεσκίωσαν τα λημέρια./ Παιδιά μου, να σκορπίσουμε, να γίνουμε μπουλούκια./ πιάστε τους φίλους τους πιστούς και τους πιστούς κουμπάρους./ παιδιά μ' να ξεχειμάσουμε και τούτον το χειμώνα». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Αθήνα, Βαγιονάκη, 1978, σ. 47 —πρώτη έκδοση: 1914.

43. Πρβλ.: «μον καρτερώ την άνοιξη, τ' όμορφο καλοκαίρι./ ν' άνοιξη, ο γαύρος και γη οξιά, να σκιάσουν τα λημέρια./ να βγουν οι βλάχοι στα βουνά, να βγουν οι βλαχοπούλες./ να ζώσω το σπαθάκι μου, να πάρω το τουφέκι./ να πάρω δίπλα τα βουνά, δίπλα τα καταράχια./ να βγω στις Γούρας τα βουνά, στα κλέφτικα λημέρια./ για να σουρίξω κλέφτικα λημέρι σε λημέρι./ να μάσω τα μπουλούκια μου που τα χω σκορπισμένα./ να πάμε να πατήσουμε αυτά τα τουρκοχώρια./ να κλάψουν μάνες για παιδιά, γυναίκες για τους άντρες.» Αυτόθι, σ. 47.

όμηρο,<sup>44</sup> ενώ, παρά τις αλλεπάλληλες διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών προς τις αντίστοιχες οθωμανικές, ο Ι. Ψαρογιάννης συνεχίζει να παρέχει άσυλο στους ληστές έως και το τέλος του χρόνου.<sup>45</sup>

Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες των ελληνικών αρχών, το πτώμα του απαχθέντος μετέφερε ο ίδιος ο Ι. Ψαρογιάννης έξω από τα όρια της περιοχής του, κοντά σε κάποιο χωριό στην ελληνική επικράτεια.<sup>46</sup> Με το τέχνασμα αυτό θέλησε, ίσως, να παραπλανήσει τόσο τις ελληνικές όσο και τις οθωμανικές αρχές, αφήνοντας να φανεί ότι ο φόνος έγινε στην ελληνική επικράτεια, όπου και βρέθηκε τελικά το πτώμα. Προπαντός, θέλησε να αποφύγει την ανακάλυψη του πτώματος στην περιοχή του, γεγονός που θα προκαλούσε την έντονη διαμαρτυρία των ελληνικών αρχών στις οθωμανικές —όπως τελικά και έγινε—, διαταράσσοντας την ευαίσθητη, έτσι κι αλλιώς, ισορροπία στις σχέσεις των χριστιανών καπετάνιων με τους οθωμανούς στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές.

Επιπλέον, αν θεωρούνταν ότι ο όμηρος σκοτώθηκε στο οθωμανικό οι τοπικές αρχές δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν την καταδίωξη των ληστών και, πολύ περισσότερο, δεν θα μπορούσαν να δεχθούν τους ληστές αυτούς στην υπηρεσία τους, όπως παλιότερα.<sup>47</sup>

44. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 3 Νοεμβρίου 1850.

45. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Οκτωβρίου 1850. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωστέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Δεκεμβρίου 1850.

46. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Οκτωβρίου 1850.

47. Ομάδα ληστών υπό τους Β. Καραμπά, Σπαθούλα και Γκόλια φαίνεται πως βρίσκονταν στην υπηρεσία των οθωμανικών αρχών για μερικούς μήνες, το φθινόπωρο του 1849, οπότε είχε καταφύγει στο οθωμανικό, καταδιωκόμενη για ληστείες από τις ελληνικές μεθοριακές στρατιωτικές αρχές. Εκεί, βρήκαν καταφύγιο και κατόπιν διορίστηκαν, πιθανά, σε κάποιο κόλι. Στη συνέχεια πρέπει να εγκατέλειψαν την υπηρεσία, αφού το Δεκέμβριο εμφανίζονται ξανά να έχουν εισβάλει στο ελληνικό, από όπου κυνηγημένοι κατέφυγαν, όπως είδαμε, στο οθωμανικό την άνοιξη του 1850. Για τη δράση της ομάδας την εποχή αυτή, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι καπετάνιοι στο οθωμανικό δημιουργούν σχέσεις αμοιβαιότητας με ένοπλους/ληστές που δρουν και στις δύο πλευρές των συνόρων. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αμοιβαιότητας, όταν ο Ι. Ψαρογιάννης διώκεται, το χειμώνα 1850-1851, κατηγορούμενος για την περιθάλψη των ληστών, οι τελευταίοι ανταποκρίνονται στην πρόσκλησή του και προσέρχονται να τον βοηθήσουν.<sup>48</sup> Οι Γκόλληδες, Καραμπάς, Σπαθούλας καθώς και άλλοι ληστές οχυρώνονται μαζί του στο Μοναστήρι Σκουλικαριάς και υπερασπίζονται για αρκετό καιρό τον εκδιωχθέντα αρματολό που δέχεται επίθεση από τον Γενικό Δερβέναγα Σουλεϊμάν-μπέη Φράσαρη.

Στο μεταξύ, ο Ι. Ψαρογιάννης έχει φυγαδέψει την οικογένειά του και την οικογένεια του Ντούλα Μπακόλα στο ελληνικό.<sup>49</sup> Συγκεκριμένα, στο Βάλτο, περιοχή όπου διατηρεί συγγενικές σχέσεις και η οποία βρίσκεται κοντά στο Ραδοβίτσι. Είδαμε, άλλωστε, ότι στα 1846, μετά το φόνο του Ντούλα Μπακόλα, στην ίδια περιοχή είχε καταφύγει και ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης.

Αναφέραμε ότι ομάδες ληστών υπερασπίστηκαν τον Ι. Ψαρογιάννη

Ακαρνανίας, Βόνιτσα 10 Δεκεμβρίου 1849· Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Σ. Ρωστέος προς Σεκίρ-μπέη, Πρέβεζα 16 Δεκεμβρίου 1849.

48. Ο Ι. Γεωργιάδης, υποπρόξενος στην Άρτα, σε αναφορά του προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών σκιαγραφεί με σαφήνεια το συντονισμό της δράσης ληστών και καπετάνιων στο οθωμανικό, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι ομάδες ληστών υποθάλπονται «υπό του αρματολού Δημητρίου Σκαλτσογιάννη, επί σκοπώ να τους έχη βοηθούς εάν, δια την απείθειάν του, ήθελέ τον καταδιώξει η Οθωμανική Εξουσία.» Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/26, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 22 Νοεμβρίου 1856.

49. Βλ. σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωστέος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850. Πρβλ.: «Ο δε ταγματάρχης Ζορμπάς μας ανήγγειλεν, ότι οι λησταί την αυτήν, συναγμένοι εις Δρυμόνι, Κοκωτούς και Βρύνινα, ενώ ετοιμάζοντο να μεταβούν προς την Ζαγοράν, ο Δροσοθανάσης τους έγγραφε να μείνουν εις βοήθειάν του, διότι υπώπτευσεν ότι οι Τούρκοι θα τον καταδιώξουν ως κλεπταποδόχον, και ότι άρπαξε την φαμελιάν του από Γκούρα και ετραβήχθη εις τα χωριά και εκρύβη.» Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 88 —6λ., επίσης, σσ. 79-80 και 120. Να σημειώσουμε ότι ο Δροσοθανάσης στα μέσα της δεκαετίας του 1830 ήταν αρματολός στην περιοχή του Αλμιρού.

στην επίθεση που δέχθηκε από τον Σουλεϊμάν-μπέη Φράσαρη. Όμως αυτοί δεν είναι οι μόνοι αρωγοί του τη δύσκολη αυτή στιγμή. Έλληνες αξιωματικοί φαίνεται ότι τον διευκόλυναν κατά την «έξοδό» του από το Ραδοβίτσι στο ελληνικό. Την περίοδο που εξετάζουμε, υπεύθυνος για την ασφάλεια στην οροθετική γραμμή είναι στα δυτικά ο Ταγματάρχης Δ. Σκυλοδήμος, στο σώμα του οποίου είναι και ο ανθυπολοχαγός Σπ. Καραϊσκάκης, γιος του φημισμένου οπλαρχηγού.<sup>50</sup> Οι συγγενικοί δεσμοί του Ι. Ψαρογιάννη με τους αξιωματικούς αυτούς φαίνεται ότι διευκόλυναν ή, τουλάχιστον, δεν εμπόδισαν τη διέλευση των συνόρων από τον καπετάνιο Ραδοβιτσίου τον Ιανουάριο του 1851.

Στο μεταξύ είχαν αποτύχει όλες οι προσπάθειες για εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης. Αρχικά, ο Τσμαήλ-πασά έστειλε δύο μεσολαβητές, ένα μουσουλμάνο κι ένα χριστιανό, που πρότειναν στον χριστιανό καπετάνιο να μεταταθεί σε άλλη περιοχή, αυτός όμως αρνήθηκε. Κατόπιν, επανήλθε με νέα πρόταση, σύμφωνα με την οποία υποσχόταν να τον διορίσει σε όποια περιοχή ήθελε, άρα και στο Ραδοβίτσι, αρκεί να «ησυχάσει» για λίγο. Η απάντηση του Ι. Ψαρογιάννη ήταν και πάλι αρνητική και, έτσι, δόθηκε άδεια στον Σουλεϊμάν-μπέη Φράσαρη να του επιτεθεί.<sup>51</sup> Για ένα διάστημα ο Ι. Ψαρογιάννης αντιστάθηκε οχυρωμένος στη Μονή Σκουλικαριάς, κατόπιν όμως εγκατέλειψε τη θέση αυτή και κατευθύνθηκε προς τα σύνορα με προορισμό τις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους. Στην «έξοδό» του αυτή συνοδεύεταν από λιγοστούς ένοπλους της ομάδας του,<sup>52</sup>

50. Ο Δ. Σκυλοδήμος είναι διοικητής του 9ου Ελαφρού Τάγματος Οροφυλακής. Βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1848, 4/1, Έπαρχος Βόνιτσας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Νοεμβρίου 1848.

51. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 12 Ιανουαρίου 1851.

52. Αναφέρεται ότι ενώ όταν ήταν πολιορκημένος στη Μονή Σκουλικαριάς είχε μαζί του περίπου ογδόντα-εκατό ένοπλους, στην πορεία του προς τα σύνορα φαίνεται ότι τον συνόδευαν μόνο τρεις έως έξι από αυτούς. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 14 Ιανουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 1851,

και από δύο οικογένειες, πιθανά βοσκών, καθώς ο Ψαρογιάννης μετέφερε μέρος της κινητής του περιουσίας στο ελληνικό.<sup>53</sup> Αν και το μεγαλύτερο μέρος των ένοπλων του έχουν σκορπίσει, σύμφωνα με τις πολεμικές πρακτικές των ένοπλων όταν βρίσκονται σε καθεστώς καταδίωξης, πρόκειται για ομάδα που μετακινείται σχετικά δύσκολα και, συνεπώς, εύκολα μπορεί να γίνει αντιληπτή και να εμποδιστεί. Παρόλα αυτά, ο Ι. Ψαρογιάννης γίνεται δεκτός στο λιμοκαθαρχτήριο Άννινου,<sup>54</sup> και στη συνέχεια βρίσκει ασφαλές καταφύγιο κοντά στα σύνορα, παρά τις επίσημες οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης προς τις αρμόδιες στρατιωτικές και πολιτικές αρχές των μεθωρίων να μην του επιτραπεί η είσοδος ή, αν αυτό δε γίνει κατορθωτό, να απομακρυνθεί στην ενδοχώρα.<sup>55</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι τις πρώτες μέρες του Ιανουαρίου του 1851, δηλαδή πριν ακόμη ο Ι. Ψαρογιάννης εγκαταλείψει το Ραδοβίτσι, ο Έπαρχος Ακαρνανίας έδωσε εντολή να γίνει δεκτός στο λιμοκαθαρχτήριο Άννινου. Αυτό έγινε γνωστό στο Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας που, συνεννοούμενος, προφανώς, με το αρμόδιο Υπουργείο, επέπληξε τον Έπαρχο και τον κάλεσε να αναιρέσει την εντολή αυτή και να ενεργήσει έτσι ώστε να αποτραπεί η είσοδος του Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό. Πράγματι, δόθηκαν νέες οδηγίες,<sup>56</sup> που,

4/1α, Ε. Χουρμουζιάδης (Γραμματέας Γενικού Προξενείου Ηπείρου και Αλβανίας) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Ιανουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1851.

53. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι μεταφέρθηκαν περισσότερα από εκατό αιγοπρόβατα. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1851.

54. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Ε. Χουρμουζιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Ιανουαρίου 1851.

55. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εξωτερικών προς Σ. Ρωσσέτο, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1851. Βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 58, όπου και εκφράζεται η αμφιβολία για το αν τελικά τηρήθηκαν οι οδηγίες απομάκρυνσης του Ι. Ψαρογιάννη αρχικά στο Μεσολόγγι και στη συνέχεια στην Πελοπόννησο.

56. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Έπαρχο Ακαρνανίας, Μεσολόγγι, 7 Ιανουαρίου 1851. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Έπαρχος Ακαρνανίας

όμως, δεν εφαρμόστηκαν καθώς, όπως είδαμε, στα τέλη Ιανουαρίου ο καπετάνιος από το Ραδοβίτσι ήδη έχει γίνει δεκτός στο λιμνοκαθακτήριο.<sup>57</sup>

Ο Ι. Ψαρογιάννης, λοιπόν, δέχθηκε την επίθεση των ενόπλων του Γενικού Δερβέναγα και, στη συνέχεια, κατέφυγε στο ελληνικό. Στην επιχείρηση ενάντια στον Ι. Ψαρογιάννη πήραν μέρος και οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι.<sup>58</sup> Αυτοί, επενδύουν ασφαλώς στη σύμπραξη με τους ένοπλους του δερβέναγα της περιοχής, προκειμένου να τους δοθεί το αρματολίκι στο Ραδοβίτσι. Τελικά, οι Σκαλτσογιανναίοι διορίστηκαν, όχι όμως ως αρματολοί, αφού στη θέση αυτή ο Σουλεϊμάν-μπέη Φράσαρης τοποθέτησε τον αδελφό του Μουχεντίν-μπέη.<sup>59</sup> Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Σκαλτσογιανναίοι και οι συγγενείς τους, οι Κοτσιλαίοι, τοποθετήθηκαν ως κολτζήδες στις ιδιαίτερες περιοχές τους. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και το ότι την εποχή εκείνη οι ελληνικές αρχές τους κατηγορούν για περιθάλψη ληστών στο Ραδοβίτσι.<sup>60</sup> Για δεύτερη φορά, λοιπόν, οι

---

προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 11 Ιανουαρίου 1851.

57. «Ταύτην την στιγμήν δε πληροφορούμαι ότι ο Ψαρογιάννης και τρεις των οπαδών του δύο χριστιανοί και εις οθωμανός κατέφυγον την εικοστήν τρίτην τ.μ. εις το λιμνοκαθακτήριον Αννίνου και γενόμενοι δεκτοί κάμουσιν ήδη την κάθαρσίν των εκεί.» Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Ιανουαρίου 1851. Στη διάσταση ανάμεσα στις οδηγίες που δόθηκαν από την κεντρική εξουσία και τη διαχείριση του ζητήματος από τις τοπικές αρχές, θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

58. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη, Βόνιτσα, 11 Ιανουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Νομάρχης Αιτωλοακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 14 Ιανουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε. 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά (Πρέσβυ Κωνσταντινουπόλεως), Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851.

59. Για το διορισμό του Μουχεντίν-μπέη, Ι.Α.Υ.Ε., 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 4/1α, 1851. Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 10 Φεβρουαρίου 1851.

60. Οι κατηγορίες αυτές αναφέρονται σε προξενική έκθεση του Σ. Ρωσσέτου. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά, Ιωάννινα, 1 Μαρτίου 1851. Βλ., επίσης, Ι.Α.Υ.Ε. 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 9 Μαρτίου 1851.

Σκαλτσογιανναίοι δεν κατάφεραν να αναλάβουν το αρματολίκι μετά την απομακρυνση του Ι. Ψαρογιάννη από το Ραδοβίτσι.

Είδαμε ότι και παλιότερα, στα 1849, ο τότε Γενικός Διοικητής Ρουστέμ-πασάς προώθησε ένα παρόμοιο σχέδιο αντικατάστασης των χριστιανών καπετάνιων στα μεθοριακά αρματολίκια με μουσουλμάνους, χωρίς όμως να καταφέρει να το εφαρμόσει. Ήταν η εποχή που ο Ι. Ψαρογιάννης είχε και πάλι απομακρυνθεί από τη θέση του αρματολού. Δύο χρόνια μετά, ένας άλλος αλβανός αξιωματούχος πέτυχε να τοποθετηθεί για πρώτη φορά μουσουλμάνος στο αρματολίκι Ραδοβιτσιού.

Τα περιστατικά αυτά καταδεικνύουν το εντονότερο ενδιαφέρον της οθωμανικής εξουσίας για περιοχές όπως το Ραδοβίτσι που βρέθηκαν στα σύνορα της Αυτοκρατορίας με την Ελλάδα, την προσαρμογή της πολιτικής και των μηχανισμών ασφάλειας στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων. Ας υπενθυμίσουμε ότι στα 1849 ο Ρουστέμ-πασά δικαιολόγησε την πρόθεσή του να προχωρήσει στην τοποθέτηση μουσουλμάνων στο Ραδοβίτσι κατηγορώντας τον Ι. Ψαρογιάννη και άλλους χριστιανούς καπετάνιους «ως ελληνίζοντας, και επομένως διατηρούντας μυστικές σχέσεις μετά των εν Ελλάδι στρατιωτικών».<sup>61</sup> Γνωρίζουμε ότι η κατηγορία αυτή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Ι. Ψαρογιάννη, δεν απέχει από την πραγματικότητα.<sup>62</sup>

Όμως, η αντικατάσταση του Ι. Ψαρογιάννη από μουσουλμάνο καταδεικνύει και την αποδυνάμωση των αρματολικών οικογενειών της περιοχής, που έχει να κάνει με την αδυναμία τους να ανασυγκροτήσουν αρματολικά δίκτυα που θα ενδυνάμωναν τους τοπικούς καπετάνιους και θα απέτρεπαν την υλοποίηση τέτοιων σχεδίων. Η πολιτική του Γώγου Μπακόλα να συμμαχεί, μέσω δεσμών συγγένειας, με τους καπετάνιους των αρματολικιών

61. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωστέος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851.

62. Για τη συμμετοχή του Ι. Ψαρογιάννη σε δίκτυο που απεργάζεται τους αλυτρωτικούς στόχους του ελληνικού κράτους, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1847, 4/1, Τ. Κλέρις προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Νοεμβρίου 1847.



που βρίσκονταν γύρω από το Ραδοβίτσι δεν μπορεί πλέον να έχει συνέχεια. Την εποχή αυτή, οι συγγενείς του Ι. Ψαρογιάννη βρίσκονται στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους, ενώ οι Σκαλτσογιανναίοι συγγενεύουν με τους Κοτσιλαίους από το Ραδοβίτσι. Δεν είναι τυχαίο, ασφαλώς, ότι ο Ι. Ψαρογιάννης, κάλεσε σε βοήθεια ληστές για να αποκρούσει την επίθεση που δέχθηκε τον Ιανουάριο του 1851.

Οι ληστές αυτοί, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ι. Ψαρογιάννη, περνούν και εκείνοι τα σύνορα και καταφεύγουν στην ελληνική επικράτεια και από εκεί πραγματοποιούν επιδρομές στα χωριά του Ραδοβιτσίου.<sup>63</sup> Αναμφίβολα, οι ενέργειες αυτές υπονομεύουν το κύρος του νέου αρματολού της περιοχής, του Μουχεντίν-μπέη, καταδεικνύοντας την ανικανότητά του να φρουρήσει την περιοχή και ευνοώντας μια νέα επιστροφή του Ι. Ψαρογιάννη.

Το ενδεχόμενο αυτό γίνεται πιθανότερο, καθώς τον Ιανουάριο του 1852, ένα χρόνο ακριβώς μετά την καταδίωξή του από τον Σουλεϊμάν-μπέη, ο Ι. Ψαρογιάννης περνά για μία ακόμη φορά τα σύνορα και κατευθύνεται προς την Άρτα ύστερα από πρόσκληση του Ισμαήλ-πασά. Μαζί του επιστρέφουν οι Μαντζουκαίοι, οι Γαλικάιοι, ο Κουτσο-Αγγελής, καθώς, επίσης, και άλλοι ληστές.<sup>64</sup> Τους επόμενους μήνες η παρουσία των ληστών αυτών στο Ραδοβίτσι γίνεται ολοένα και περισσότερο αισθητή. Συγκροτούν ισχυρές ομάδες και παραμένουν στην περιοχή, όπου περιφέρονται ανενόχλητοι και «φορολογούν» χωριά.<sup>65</sup> Ενώ την προηγούμενη περίοδο πραγματοποιούσαν επιδρομές από το ελληνικό, όπου είχαν καταφύγει και στο οποίο

63. Για τις επιδρομές ληστών στο Ραδοβίτσι την εποχή εκείνη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωστέτος προς Ισμαήλ-πασά, Ιωάννινα, 15 Φεβρουαρίου 1851· Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Γραμματέας Επαρχου Βάλτου προς Νομόρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Καρδασάς, 6 Μαΐου 1851.

64. Α.Υ.Ε., 1852, 4/16, Σ. Ρωστέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, 5 Ιανουαρίου 1852. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/16, Σ. Ρωστέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 6 Ιανουαρίου 1852.

65. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/16, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 18 Μαρτίου 1852.

επέστρεφαν, στη φάση αυτή κινούνται «φανερά»,<sup>66</sup> αναζητώντας τη διαπραγματεύση των όρων του «προσκυνήματός» τους. Πράγματι, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1852 πολλοί από αυτούς «προσκυνούν» και, στη συνέχεια, αναλαμβάνουν υπηρεσία ως κολτζήδες στα καπετανάτα, όπου φαίνεται να κυριαρχεί και πάλι ο Ι. Ψαρογιάννης.<sup>67</sup>

Η απομάκρυνση του Σουλεϊμάν-μπέη Φράσαρη από την Ήπειρο, που συμπαρέσυρε προφανώς και τον Μουχεντίν-μπέη από το Ραδοβίτσι, διευκόλυνε την επάνοδο του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι, ταυτόχρονα, όμως, άνοιξε το δρόμο και στους Σκαλτσογιανναίους να «σπρώξουν τα όπλα», διαμαρτυρώμενοι για την ενδεχόμενη απομάκρυνσή τους —πολύ περισσότερο, διεκδικώντας, αντί του Ι. Ψαρογιάννη, το αρματολίκι Ραδοβιτσίου. Έτσι, ενώ ο Ι. Ψαρογιάννης διαπραγματεύεται στα Ιωάννινα το διορισμό του, οι Σκαλτσογιανναίοι, συντονίζουν και αυτοί τη δράση τους με ομάδες ληστών και προχωρούν σε ένοπλες επιθέσεις (π.χ. επιδρομές και ληστείες σε χωριά κοντά στην Άρτα, επιθέσεις σε οθωμανούς ένοπλους) διαπραγματευόμενοι

66. Πρβλ.: «στο παραδοσιακό πλαίσιο η δράση των ενόπλων για να είναι επιχειρησιακή προϋποθέτει ότι είναι “φανερή”. Η τοπική κοινωνία αναγνωρίζει στον κλεφταρματολό που “φαίνεται” τον ένοπλο που διεκδικεί, εννοείται “φανερά”, το αρματολίκι (...) Δείγματα της ικανότητας των ενόπλων να πραγματοποιήσουν τις απειλές τους δίνονται (...) μέσω σποραδικών λεηλασιών και πράξεων αντεκδίκησης τοπικών τους αντιπάλων. Για να είναι όμως επιχειρησιακή η απειλή των ληστών θα πρέπει να ελέγχεται η οικονομία της βίας (...) Περισσότερο απειλούν παρά επιδίδονται σε γενικευμένη χρήση ένοπλης βίας, αναλαμβάνοντας ήδη τον ρόλο του “φύλακα”, για τον οποίο οι προκάτοχοί τους αποδείχθηκαν “ανίκανοι”». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 250, 258.

67. Πρβλ.: «Τίνες εισίν οι των ληστρικών τούτων συμμοριών Αρχηγοί; Αυτοί εκείνους η Ελληνική Κυβέρνησις επί πολλά έτη καταδίωξεν ως μετηρχομένους την ληστείαν εν Ελλάδα, Β. Καραπάς, Δ. Καραπάς, Τσιγαριδάκης, Ματσουκαίοι, Χαλκαιοί, Πρασαίοι, Κόκκαλης, Σερμιτσέλης, Βενετσιάνος, Μπαρμιπιτσιώτης και λοιποί. Τούτοις καταφυγόντας εις την Τουρκίαν η εξουσίαν εδέχθη, επεριποιήθη, εμισθοδοτήθη, και το χείρον ετοποθέτησεν επί της οροθετικής γραμμής», Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Σεπτεμβρίου 1852. Για την προσέλευση των ληστών αυτών στις οθωμανικές αρχές, βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 64, και, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 137.

την αναγνώριση του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη (θείου του Δημήτρη) ως αρματολού Ραδοβιτσίου. Οι επιθέσεις αυτές κλιμακώνονται στη διάρκεια του καλοκαιριού, όταν ο Ι. Ψαρογιάννης επιστρέφει στο Ραδοβίτσι.<sup>68</sup>

Η κατάσταση θα παραμείνει έκρυθμη όλο το καλοκαίρι, χωρίς κανένας από τους δύο βασικούς αντιπάλους να πετύχει τον έλεγχο της περιοχής. Αντίθετα, η αποτυχία κάποιων διαπραγματευτικών προσπαθειών φαίνεται ότι επέτεινε την κρίση καθώς οδήγησε σε μια ανατροφοδοτούμενη κλιμάκωση της βίας. Μάλιστα, η επιστροφή του Σουλεϊμάν-μπέη στην Ήπειρο και η σύγκρουση με τον αντικαταστάτη του Φείζάλ-μπέη ή, αλλιώς, Ιμπραήμ Καστρινό, θα περιπλέξει ακόμη περισσότερο το ζήτημα, καθώς η προώθηση του ενός αντί του άλλου χριστιανού καπετάνιου θα είναι ένα από τα σημεία τριβής των δύο αλβανών μπέηδων.<sup>69</sup> Τελικά, η λύση θα δοθεί το φθινόπωρο με το φόνο του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Ιμπραήμ Καστρινού και τη δολοφονία του Ι. Ψαρογιάννη στα Ιωάννινα, όπου είχε κληθεί για διαπραγματεύσεις.<sup>70</sup> Ο θάνατος του Ι. Ψαρογιάννη, στα 1852, σήμανε το τέλος της παρουσίας των Μπακολαίων στα αρματολίκια Ραδοβιτσίου, η διάρκεια της οποίας ήταν μισός αιώνας. Ταυτόχρονα, σήμανε την ανάδειξη του Δ. Σκαλτσογιάννη ως ισχυρότερου ένοπλου στο Ραδοβίτσι, καθώς, στους επόμενους μήνες, γύρω από αυτόν θα συσπειρωθούν οι περισσότεροι ένοπλοι που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δρουν στην περιοχή.

68. Για τη δράση των Σκαλτσογιανναίων την εποχή εκείνη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, φάκελο με τίτλο «Περί ληστείας». Για την επιστροφή του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωστέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 23 Ιουλίου 1852.

69. Πρβλ.: «Οι χριστιανοί λοιπόν καπεταναίοι εντάσσονταν κανονικά στις εσωτερικές διαμάχες των πασάδων, των κυρίαρχων ομάδων γενικότερα. Οι ένοπλες συγκρούσεις έτεμναν κάθετα την κοινωνική πυραμίδα, όχι οριζόντια μονάχα, κυρίαρχοι και καταπιεζόμενοι.» Αλ. Πολίτης, «Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824. Κλέφτες και αρματολοί», στο, *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Μνήμων, 1994, σ. 60.

70. Για το φόνο του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Ιμπραήμ Καστρινού στις 20 Οκτωβρίου, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 21 Οκτωβρίου 1852. Για τη δολοφονία του Γιάννη Ψαρογιάννη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωστέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8 Νοεμβρίου 1852.

Στο πρώτο μέρος αυτού του σημειώματος υποστηρίξαμε πως τα σύνορα συνιστούν μια τομή στο συνεχές του χώρου, που σηματοδοτεί επιπρόσθετα διαδικασίες ρήξεων και ασυνεχειών στην αντιμετώπιση της ένοπλης δράσης στα δύο γειτονικά κράτη. Στην κατεύθυνση αυτή, υποστηρίξαμε ότι η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και η χάραξη των συνόρων οδήγη τους καπετάνιους των μεθοριακών αρματολικιών σε επαναπροσδιορισμό των στρατηγικών που επεξεργάζονται και των πρακτικών που μετέρχονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρήσαμε να ανασυστήσουμε τη δράση των καπετάνιων Ραδοβιτισίου στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού την περίοδο 1849-1852. Ως μεθοριακό αρματολίκι, το Ραδοβίτσι είναι εκτεθειμένο στην είσοδο ληστών από το ελληνικό κράτος, δηλαδή σε ένοπλους που καταφεύγουν εκεί για να ξεφύγουν από την καταδίωξη που υφίστανται στο ελληνικό, για να ληστεύσουν, για να μετάσχουν στον αρματολικό ανταγωνισμό, για να διαπραγματευθούν το «προσκύνημά» τους στην οθωμανική εξουσία, για να προωθηθούν σε κάποια άλλη περιοχή.

Η μορφολογία των μεθοριακών περιοχών και ο τρόπος δράσης των ομάδων αυτών δεν επιτρέπει, ασφαλώς, στους καπετάνιους Ραδοβιτισίου να προστατεύσουν την περιοχή τους, να αποτρέψουν την είσοδο των ένοπλων αυτών.<sup>71</sup> Στις συνθήκες αυτές οι καπετάνιοι Ραδοβιτισίου επεξεργάζονται διαφοροποιημένες, σε σχέση με την προεπαναστατική εμπειρία, στρατηγικές όσον αφορά στις σχέσεις τους με ομάδες που εισέρχονται στην περιοχή τους, οι βασικές γραμμές των οποίων μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: οι καπετάνιοι Ραδοβιτισίου, στο βαθμό που δεν μπορούν να αποτρέψουν την παρουσία και δράση των ληστών στην περιοχή τους, επι-

71. Πρβλ. το απόσπασμα από την ομιλία του Υπουργού Στρατιωτικών Σπύρου Μήλιου στο πλαίσιο συζήτησης στη Βουλή σχετικά με την αντιμετώπιση της ληστείας: «...ερίφθησαν εις τον ληστρικών βίον, τον οποίον έτι μάλλον ενισχύει η φύσις των μεθορίων μας, καθ' όσον δύναται τις ληστεύσας εντός του Κράτους, κατά την αυτήν νύκτα να μεταβή εις το Τουρκικόν δι' οδού σκιεράς και ομαλωτάτης», *Πρακτικά Βουλής*, «Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΣΤ', 21 Ιουλίου 1851», σ. 99.

χειρούν να ελέγξουν τη δράση αυτή και, μάλιστα, με τρόπο που θα τους ενισχύσει έναντι των αντιπάλων τους στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού. Έτσι, δημιουργούν σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας με ληστές που δρουν ένθεν και εκείθεν των συνόρων.<sup>72</sup> Η ληστρική δράση λειτουργεί ως μια από τις σταθερές όψεις του αρματολισμού για την περίοδο που εξετάσαμε: η παρουσία πολλών ληστρικών ομάδων σημαίνει και αναγνωρίζεται ως σημάδι έντασης στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού. Οι απώλειες που προκαλούν σε ανθρώπινες ζωές και αγαθά επιτείνει την ανασφάλεια της τοπικής κοινωνίας και υπονομεύει το κύρος και την αυθεντία του αρματολού της περιοχής που θεωρείται ανίκανος να επιβάλλει, πλέον, την τάξη.

Ασφαλώς, μια τέτοια συνθήκη ευνοεί τον αντίπαλό του να εμφανιστεί στην περιοχή ως ο μόνος ικανός να σταματήσει τη ληστρική δράση των ένοπλων αυτών (τους οποίους σε ένα βαθμό ελέγχει/υποθάλλει) και, συνεπώς, να αναλάβει αυτός το ρόλο του φύλακα. Κατόπιν, ως αρματολός, βοηθά με τη σειρά του τους ληστές που συνεργάζονται μαζί του, προσφέροντας καταφύγιο, όταν καταδιώκονται στο ελληνικό, και μεσολαβεί στο διορισμό τους σε κάποιο κόλι της περιοχής του ή σε κάποια από τα αποσπάσματα που διατηρεί η οθωμανική εξουσία. Οι ληστές με τη σειρά τους συστρατεύονται με τον αρματολό, όταν εκείνος δέχεται επίθεση από την εξουσία ή/και από τους ανταγωνιστές του.<sup>73</sup>

72. Για τις σχέσεις ανάμεσα στους καπετάνιους Ραδοβιτισίου και ληστές, την περίοδο εκείνη, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 65-69, 74-76· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 136· Δ. Καρατζήνης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 17-18.

73. Για τέτοιου τύπου σχέσεις αμοιβαιότητας στους χώρους των ένοπλων, βλ. Δ. Τζάκης, «Αρματολισμός και συγγένεια», ό.π., σσ. 36-37. Πρβλ. τη λογική σύστασης «δυαδικών συμβολαίων» όπως τα επεξεργάζεται ο G. Foster. «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican peasant village», *American Anthropologist*, 63(1961), σσ. 1173-1192. Συχνά, οι σχέσεις ληστών και καπετάνιων επικυρώνονται με δεσμούς συγγένειας: «η ληστεία έπαυε να έχει καθαρά όρια και γινόταν θεμιτή, φτάνει να τηρούσε απαραβίαστα τα συμφέροντα της νόμιμης εκείνης ομάδας, με την οποία είχε συνδιάσει τις τύχες της. Ο συνδυασμός των συμφερόντων ρυθμιζόταν σε πλατιά κλίμακα πάνω

Οι ληστές που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές προσδοκούν, ασφαλώς, το διορισμό τους σε κάποιο αρματολίκι, ώστε να εμποδίσουν τους όρους της δικής τους κυριαρχίας σε μια περιοχή —να αποκτήσουν το δικό τους «τόπο». Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις των ληστών και των καπετάνιων είναι εν δυνάμει ανταγωνιστικές. Στη συγκυρία αυτή, όμως, ληστές και καπετάνιοι συντονίζουν τις ενέργειές τους και συστήνουν σχέσεις αμοιβαιότητας, χωρίς να πριμοδοτούν τις ανταγωνιστικές όψεις των σχέσεών τους στο πλαίσιο των αρματολικών μηχανισμών. Αυτό, έχει να κάνει με τη συγκυρία στην οποία δρουν, που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τα σύνορα, και από το συνακόλουθο ενδιαφέρον της οθωμανικής εξουσίας να ελέγξει τα μεθοριακά αρματολίκια και, μέσω αυτών, τη μετακίνηση των ένοπλων από και προς την επικράτειά της.

Πρόκειται για μια συγκυρία, όπου αποδυναμώνονται οι οικογένειες ένοπλων και τα αρματολικά δίκτυα των παραμεθόριων περιοχών, ενώ παράλληλα ενδυναμώνονται οι στρατιωτικοί μηχανισμοί της εξουσίας. Έτσι, τόσο στο ελληνικό κράτος, όσο και στην οθωμανική αυτοκρατορία, αν και για διαφορετικούς λόγους στην κάθε περίπτωση, η ένοπλη δράση συνδέεται ολοένα και λιγότερο με την ανοδική κινητικότητα στους χώρους των ένοπλων. Σε μια συνάφεια, λοιπόν, που χαρακτηρίζεται από δυναμικές αποδιάρθρωσης των χώρων τους και έκπτωσης των κοινωνικών τους στρατηγικών —που οργανώνονται με βάση τη δυνατότητα χρήσης βίας και διεύθυνσης ένοπλων—, ληστές και καπετάνιοι ακολουθούν αμυντικές τακτικές και διαχειρίζονται τις σχέσεις τους ως παραπληρωματικές, συγκροτώντας δίκτυα επικοινωνίας και συντονίζοντας τη δράση τους.

Ένα δεύτερο σημείο που θα θέλαμε να σχολιάσουμε έχει να κάνει με το πέρασμα των συνόρων από τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου ως πρακτική διαφυγής από την καταδίωξη. Ασφαλώς, το πέρασμα των συνόρων εγγράφεται στις παραδοσιακές πολεμικές τεχνικές που χρησιμοποιούν οι ένοπλοι, όταν

---

στο σύστημα των συγγενειών και της αδελφοποίησης». Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», στο, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 241.

δεν μπορούν να αντιπαρέλθουν την καταδίωξη. Αρκεί να θυμήσουμε ότι τα Επτάνησα στάθηκαν για τους ένοπλους της προεπαναστατικής περιόδου ασφαλές καταφύγιο, όταν διώκονταν από την οθωμανική εξουσία, και τόπος συγκέντρωσης όπου σχεδιάζονταν επιδρομές για ανακατάληψη των αρματολικιών, αλλά και επαναστατικές κινήσεις. Στην περίπτωση που εξετάσαμε, πρόκειται για προσαρμοστικού τύπου εκδοχές αυτών των τεχνικών πολέμου στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων.

Οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου καταφεύγουν στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους και, έτσι, διαφεύγουν από τα καταδιωκτικά αποσπάσματα στο οθωμανικό. Εκεί, όμως, έχουν να αντιμετωπίσουν μια νέου τύπου νομιμότητα, αυτή ενός σύγχρονου/εθνικού κράτους, όπου προβλέπονται διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης των ένοπλων και της ένοπλης δράσης από ό,τι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ακόμη περισσότερο, οι μέθοδοι που προκρίνονται για την αντιμετώπιση εκείνου που στο ελληνικό κράτος προσδιορίζεται ως «παράνομη ένοπλη δράση» είναι διαφορετικοί από αυτούς που αντιμετώπιζαν οι ίδιοι αυτοί ένοπλοι και στις ίδιες αυτές περιοχές έως την επανάσταση του εικοσιένα

Στο περιστατικό της εισόδου του Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό και της παραμονής του στις παραμεθόριες περιοχές, παρατηρούμε τη διάσταση ανάμεσα στις οδηγίες που υπαγορεύονται από την κεντρική εξουσία (αρμόδια Υπουργεία, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας) και τη διαχείριση του ζητήματος της εισόδου ενός «τουρκοκαπετάνιου» στο ελληνικό από τοπικούς αξιωματούχους, πολιτικούς, διοικητικούς (Έπαρχος Ακαρνανίας) και στρατιωτικούς (Σκυλοδήμος, Καραϊσκάκης). Η διάσταση αυτή δεν αφορά, ασφαλώς, σε ένα μεμονωμένο περιστατικό. Στο *Ημερολόγιο* του Ν. Κασομούλη καταγράφεται συχνά το φαινόμενο οι τοπικές αρχές να ζητάνε, κάθε φορά, οδηγίες από την κεντρική εξουσία για το πώς πρέπει να αντιμετωπίσουν την πιθανολογούμενη είσοδο καπετάνιων που καταδιώκονται από την οθωμανική εξουσία.<sup>74</sup>

74. Ενδεικτικά, Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σσ. 115, 124.

Η διάσταση αυτή, καταδεικνύει την ύπαρξη δύο διαφορετικών κωδίκων, δύο διαφορετικών αρχών λογισμού που αφορούν στην αντιμετώπιση της δράσης των ένοπλων. Η μία είναι αυτή της κεντρικής εξουσίας που θεματοποιεί τη δράση των ένοπλων, εφαρμόζοντας εκ των προτέρων ορισμένους και με γενική ισχύ κανόνες όταν ανακύπτουν προβλήματα στις σχέσεις της μαζί τους. Στο πλαίσιο αυτό η διαπραγματεύση με τους ένοπλους δεν είναι θεμιτή, ενώ «το νόμιμο ή το παράνομο της δράσης δεν εξαρτάται από το δίκαιο ή το άδικο της διεκδίκησης, αλλά από τη συμμόρφωση ή μη στους όρους του πολιτικού συστήματος».<sup>75</sup> Η άλλη, έλκει την καταγωγή της στην αρματολική παράδοση και την εμπειρία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου το «δίκαιο» ή το «άδικο» της δράσης των ένοπλων έχει να κάνει με τους συγκεκριμένους, κάθε φορά, ένοπλους και τη θέση τους σε δίκτυα που συστήνονται στη βάση της συγγένειας και της τοπικότητας. Κοντολογίς, έχει να κάνει με την τοποθέτησή τους στο πλέγμα των τοπικών σχέσεων και ανταγωνισμών. Εδώ, η ένοπλη δράση προκρίνεται ως μηχανισμός διαπραγματεύσης για τη διευθέτηση των τοπικών εντάσεων και τη διαμόρφωση των συσχετισμών/ισορροπιών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Στο ελληνικό κράτος τώρα, η κρατική πολιτική απέναντι στους ένοπλους εφαρμόζεται από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους, οι οποίοι συμμετέχουν σε τοπικά δίκτυα που (ανα)συστήνονται, ιδίως στις παραμεθόριες περιοχές, συχνά στη βάση συγγενικών σχέσεων. Εδώ, ακριβώς, ανακύπτει η διάσταση ανάμεσα στις οδηγίες που εκπορεύονται από την κεντρική εξουσία και στο πώς, τελικά, οι τοπικές αρχές διαπραγματεύονται ζητήματα όπως αυτό της εισόδου στο ελληνικό ένοπλων από τις γειτονικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η διάσταση αυτή επιτείνεται όταν οι αξιωματικοί που είναι επιφορτι-

75. Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας. Η λειτουργία της αμνηστείας κατά την οθωμανική περίοδο», στο, *Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991, σ. 220.



σμένοι με τη φύλαξη των μεθοριών είναι συγγενείς με ένοπλους που επιχειρούν να περάσουν από τη μια επικράτεια στην άλλη, όπως συμβαίνει με τον Ι. Ψαρογιάννη και τους Δ. Σκυλοδήμο και Σπ. Καραϊσκάκη. Θεωρώντας πιθανό ότι ο Έπαρχος Ακαρνανίας ενημερώθηκε για το ενδεχόμενο εισόδου του Ι. Ψαρογιάννη από τους αξιωματικούς αυτούς, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για τη λειτουργία ενός τοπικο-συγγενικού δικτύου που κινητοποιήθηκε για να διευκολύνει την είσοδο του Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό.

Στο πλαίσιο τέτοιου τύπου τοπικών και περιφερειακών δικτύων που οργανώνονται —από καπετάνιους στο οθωμανικό, πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούς στο ελληνικό και ληστές— σε όλο το μήκος της οροθετικής γραμμής ένθεν και εκείθεν των συνόρων, οι οδηγίες της κεντρικής εξουσίας δεν εφαρμόζονται επακριβώς, κάτι που σημαίνει ότι οι αρχές του σύγχρονου κράτους παραμορφώνονται/νοθεύονται στο πεδίο της εφαρμογής της πολιτικής που σχεδιάζεται και ακολουθείται τελικά.

Ασφαλώς, η λογική του κράτους θα επικρατεί ολοένα και περισσότερο ως κυρίαρχη, σε βάρος του παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού που αρθρώνεται στη βάση της συγγένειας, της τοπικότητας και της σταθερότητας. Αυτό, όμως, δε θα γίνει ταυτόχρονα και ομοιότροπα, αλλά με άλλους όρους και σε άλλους χρόνους για διαφορετικές περιοχές και κοινωνικές ομάδες.<sup>76</sup> Στη διαδικασία αυτή, οι χώροι των ένοπλων και οι παραμεθόριες επαρχίες του ελληνικού κράτους συνιστούν χώρους αδράνειας και θα αποτελέσουν πηγές αντίστασης που, κάποτε, παίρνει και τη μορφή τοπικών εξεγέρσεων.

76. Πρβλ.: «Ο ένοπλος του ελλαδικού χώρου, που μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους φέρεται ως ληστής, επιδιώκει και αναπαράγεται εκεί όπου κοινωνικές σχέσεις και κοινωνική οργάνωση αδρανούν σε σχέση με τους ρυθμούς των μετασχηματισμών που φέρνει το εθνικό κράτος (...) με τους ρυθμούς των αλλαγών που συνεπάγεται το άνοιγμα της ελλαδικής κοινωνίας στη νεοτερικότητα. Εκεί όρουν και βρίσκουν καταφύγιο οι ληστές, γιατί οι κοινωνικοί και συγγενικοί δεσμοί δεν ακολουθούν τις ασυνέχειες στο πολιτικό πεδίο, που συνεπάγεται η εγκαθίδρυση σύγχρονου κράτους.» Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 296.

Στη συγκυρία αυτή οι «τουρκοκαπετάνιοι» (ο Ι. Ψαρογιάννης στην περίπτωση που εξετάζουμε) θα επωφεληθούν από τη «σύγχυση» αυτή. Η ύπαρξη των συνόρων δεν θα τους εμποδίσει να επιβεβαιώσουν υπάρχουσες σχέσεις, να δημιουργήσουν νέες και να επαναπροσδιορίσουν δίκτυα που, όπως και παλιότερα, εκτείνονται και στις περιοχές που βρέθηκαν στα όρια του ελληνικού κράτους. Θα συνεχίσουν, δηλαδή, να προσανατολίζουν τη δράση τους στη διαμόρφωση ευνοϊκών γι' αυτούς ισορροπιών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Τα δίκτυα αυτά θυμίζουν, ασφαλώς, εκείνα της προεπαναστατικής περιόδου: στο εσωτερικό τους, όμως, επέρχονται τομές και ασυνέχειες που έχουν να κάνουν με τους διαφορετικούς ρόλους που καλούνται να εκπληρώσουν οι ένοπλοι στο ελληνικό κράτος, καθώς, επίσης, και με τις προσαρμογές που ακολουθούν στις πρακτικές τους οι ένοπλοι στα μεθοριακά αρματολίκια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξαιτίας ακριβώς της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους.

Στις παραμεθόριες περιοχές λειτουργούν, λοιπόν, τοπικά και περιφερειακά δίκτυα που ακολουθούν τη λογική των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου, τουλάχιστον ως προς τον τύπο των σχέσεων (συγγένεια/τοπικότητα) που ακολουθούνται κατά τη συγκρότησή τους. Ταυτόχρονα, όμως, τα δίκτυα αυτά διαφοροποιούνται στο χρόνο, παράγοντας διαφορά τόσο ως προς τους όρους σύστασής τους όσο και ως προς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν. Ασφαλώς, η διαφοροποίηση αυτή έχει να κάνει με την προσαρμογή των ένοπλων που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές (καπετάνιοι, ληστές, αξιωματικοί) στη νέα συνάφεια της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους και της ύπαρξης των εθνικών συνόρων.

Οι αξιωματικοί στα μεθόρια του ελληνικού κράτους δεν αναλαμβάνουν ρόλους παρόμοιους με τους αρματολούς της προεπαναστατικής περιόδου — ακόμη κι όταν πρόκειται για τους ίδιους ένοπλους ή τους απογόνους τους, ακόμη και όταν αυτοί, στη γλώσσα του σύγχρονου κράτους, «υπηρετούν» ή «τοποθετούνται» σε περιοχές που προεπαναστατικά ήταν οι «τόποι», τα «βιλαέτια» τους.<sup>77</sup> Ο Σπ. Καραϊσκάκης, για παράδειγμα, δεν μπορεί να

77. Πρβλ.: «Αλλά δια τι ενόμισεν ούτος ότι δύναται να καταπράξη τσαούτα εγκλήμα-

είναι για τον Ι. Ψαρογιάννη ό,τι ήταν ο πατέρας του για τους Μπακολαΐους, δηλαδή, ένας σύμμαχος στο διπλανό αρματολίκι. Μπορεί να διευκολύνει την είσοδό του στο ελληνικό και την παραμονή του στα μεθόρια, όχι όμως και να εισβάλει στο οθωμανικό για να ενισχύσει το συγγενή του — εκτός και αν η εισβολή αυτή αποτελούσε μέρος της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους ή, έστω, εάν αυτό συνιστούσε απλά ένα νομιμοποιητικό στοιχείο της διασυννοριακής δράσης.

Στη συνάφεια αυτή, ο συγγενής στους χώρους των ένοπλων τείνει ολοένα και λιγότερο να λειτουργεί ως σύμμαχος. Εδώ, ακριβώς, μπορούμε να ανιχνεύσουμε δυναμικές ρήξεων και ασυνεχειών σε ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας, όπως αυτό της συγκρότησης δικτύων επικοινωνίας και σχέσεων αμοιβαιότητας από ένοπλους γειτονικών περιοχών που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας. Πρόκειται για ασυνέχειες που δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της δράσης των ίδιων των ένοπλων, αλλά που οφείλονται, κυρίως, στο περιβάλλον που μετασχηματίζεται βίαια από την εποχή της επανά-

---

τα; δια τι εκακοποίησεν ενιλώς τους δύο ατυχείς νεονύμφους, ή τις περιέβαλεν αυτόν με δικαστική εξουσίαν, δια να διαλύη ή συνενόη επ' αμοιβή συνοικέσια; (...) αλλ' ο υπουργός ώφειλε τουλάχιστον να τον διορίσει αλλαχού και όχι εις την Ναυπακτίαν, όπου έχων αντιπαθείας, έχων συμφέροντα, ενεργεί ουχί αμερολήπτως και ως αξιωματικός της Κυβερνήσεως, αλλ' ως υπηρετών τα εαυτού και των φίλων αυτού συμφέροντα, μασπίζων και καταπιέζων του εχθρούς του». Πρόκειται για αποσπάσματα από ομιλίες βουλευτών που αφορούν τη δράση του αξιωματικού Κόταρη. Βλ., σχετικά, *Πρακτικά Βουλής*, «Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΣΤ', 21 Ιουλίου 1851», σ. 101, 104. Στις ερωτήσεις αυτές γίνεται φανερό ότι στους κόλπους της κρατικής εξουσίας διαμορφώνονται διαφορετικές παραστάσεις για το ρόλο του ένοπλου — διαφορετικές, σε σχέση με την κλεφταρματολική παράδοση ή, με τα λόγια του Υπουργού των Στρατιωτικών, διαφορετικές σε σχέση με μια «εποχήν απωτέραν, ότε έκαστος λεγόμενος καπετάνιος ενήργει εντός της περιφέρειας του κατ' αρέσκειαν.» Αυτόθι, σ. 98. Πρβλ.: «Την αυτήν περί την μεσημβριάν έξαφνα ακούσαμεν δουφεκισμόν και βιολιά: εξετάσαντες, εμάθαμεν ότι γίνεται ένας γάμος και ο υπολογαγός Γιάννης Στάμου με ένα απόσπασμα τους συνώδευε δια νυκτός έως Χαμάκου και επιστρέφουν δουφεκούντες με την νύφη. Εταράχθη ο συνταγματάρχης, ο ταγματάρχης: (...) Παρηρησιασθείς ο αξιωματικός και ερωτηθείς με ποιου άδειαν συνοδεύει παράταξιν νεονύμφων με στρατιώτας, αποκρίθη ότι με του λοχαγού, πλην κ' εκείνος και εγώ δεν γνωρίζαμεν ότι πειράζει εις την υπηρεσίαν.» Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σσ. 191-192.

στασης και, ιδιαίτερα, μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους. Εκείνο που αδυνατούν να εγγράψουν στις πρακτικές και τη δράση τους οι ένοπλοι των οθωμανικών περιοχών (ληστές και καπετάνιοι) είναι το εύρος και τη σημασία των αλλαγών που επιφέρει η χάραξη συνόρων και η συγκρότηση ενός συγκεντρωτικά οργανωμένου γραφειοκρατικού μηχανισμού, δηλαδή ενός σύγχρονου εθνικού κράτους που δεν εγγράφεται στις εμπειρίες τους και συνιστά μια διαρκή πρόκληση που οδηγεί σε προσαρμογές και επινοήσεις, όχι πάντοτε αποτελεσματικές.

Ακόμη περισσότερο, η κατίσχυση των συγκεντρωτικών μηχανισμών του εθνικού κράτους έναντι των τοπικών και περιφερειακών κέντρων εξουσίας διαγράφει τάσεις και δημιουργεί δυναμικές μιας προϊούσας περιθωριοποίησης των ένοπλων. Περιθωριοποίηση που θα αποτελέσει βασική παράμετρο ισορροπίας του συστήματος και θα διαμορφώσει τους όρους θέσμισης των σχέσεων των καπετάνιων από το οθωμανικό με τους έλληνες αξιωματικούς και, μέσω αυτών, με την κεντρική εξουσία στο ελληνικό κράτος: οι σχέσεις συγγένειας παύουν να λειτουργούν ως σχέσεις συμμαχίας και αμοιβαιότητας και μεταπλάθονται σε ό,τι έχει ονομαστεί «πελατειακές σχέσεις». Ταυτόχρονα, τα τοπικά και περιφερειακά δίκτυα αδυνατούν όλο και περισσότερο να επιλύουν τις τοπικές εμπλοκές και ανταγωνισμούς.

Ακόμη και όταν το κράτος φαίνεται ότι δρα παραβαίνοντας τις γενικές αρχές που το ίδιο έχει θέσει (π.χ. είσοδος και παραμονή Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό), σε καμιά περίπτωση δεν υποχωρεί στη λογική των τοπικο-συγγενικών δικτύων. Αντίθετα, με τη δράση του αυτή θέτει τους όρους της νέας νομιμότητας, η οποία δεν είναι αυτονόητη, ιδιαίτερα στους χώρους των ένοπλων, και ως προς την οποία θα πρέπει να προσαρμόσουν τις πρακτικές τους.<sup>78</sup> Η προσαρμογή στις διαδικασίες αυτές συνιστά αναγκαίο όρο κοινωνικής αναπαραγωγής και μάλιστα σε μια συγκυρία που σημα-

78. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. Ν. Θεοδοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας», ό.π., σ. 220 κ.ε.

τοδοτεί την απαρχή της συνεχούς αποδυνάμωσης των αρματολικιών οικογενειών και των αντίστοιχων δικτύων που οργανώνονται σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, όχι μόνο στο ελληνικό κράτος, αλλά και στα μεθωριακά αρματολίκια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η προσαρμογή της οικογένειας των Μπακολαίων στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα εγγράφεται και ακολουθεί τις διαδικασίες αυτές — μια προσαρμογή, όμως, που, στους όρους του παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού, συνιστά κοινωνική έκπτωση και παρακμή...